

CRITERIA VAN WAARDE IN DE GESCHIEDBEOEFENING

Reflecties van jonge historici

Value

Worth

fair and suitable equ
desirability, utility
being useful or des

CRITERIA VAN WAARDE IN DE GESCHIEDBEOEFENING

© Uitgeverij Jonge Historici

INTRODUCTIE

Wie bepaalt eigenlijk wat waarde is, wat waarde heeft, en welke criteria daarvoor gelden? Hoe schatten we een object, een brontekst en een erfgoedstuk op waarde? En hoe bepalen we wat waarde genoeg heeft om opgenomen te worden in onze publiekgeschiedenis of cultureel erfgoed? Opvallend genoeg houden historici zich met vragen rondom 'criteria van waarde' niet of nauwelijks bezig, terwijl deze vragen de kern raken van ieder debat over het 'nut' van de geschiedbeoefening. Criteria van waarde bepalen discussies over het nut van erfgoed en over het nut van onderzoek op het terrein van cultuur, geschiedenis en archeologie, zowel op regionaal, nationaal als op mondiaal niveau. Nog belangrijker is wellicht de vraag waarom onderzoekers, beleidsmakers en investeerders in specifieke situaties kiezen voor een bepaalde invulling en definitie van 'waarde', en of deze niet ter discussie kan worden gesteld door historici.

Criteria van waarde spelen vanzelfsprekend altijd een rol. Die vanzelfsprekendheid wordt vandaag de dag echter niet tot nauwelijks gezien noch geproblematiseerd. Het is daarom belangrijk om meer aandacht aan bovenstaande vragen te besteden en om dat wat we als vanzelfsprekend achten als vreemd te gaan beschouwen. Om dat juist nu te doen is niet meer dan logisch: gedurende de laatste jaren zijn er veel essentiële zaken veranderd in de geschiedbeoefening: de Wetenschapsvisie 2025, de nieuwe Erfgoedwet van 2016, snelle technologische vernieuwingen, de groeiende invloed van media, en bezuinigingen van de overheid. Allen spelen een rol in het proces dat de betekenis en criteria van waarde verandert. Daarnaast zorgen huidige politieke omstandigheden ervoor dat gevestigde denkbeelden ter discussie komen te staan. Voorbeelden zijn de huidige problematiek rondom de Krim, immigratie en andere politieke verschuivingen, waardoor de periodisering voor en na de val van de Berlijnse Muur langzaam afbrokkelt en er nieuwe contrasten ontstaan. In onze ogen mag dit onderwerp niet langer genegeerd worden door historici. Het doel van deze bundel is om precies over bovengenoemde vragen rondom criteria van waarde een discussie te stimuleren, omdat het hoog tijd wordt om als historici een actievere rol te spelen in deze problematiek.

Een eerste aanzet tot discussie werd gegeven tijdens de debatreeks 'Criteria van waarde in de geschiedbeoefening', die wij organiseerden in samenwerking met KNHG.¹ Een tweede aanzet is deze bundel, waarin jonge historici en andere jonge professionals schrijven over een onderwerp binnen de geschiedbeoefening of een aangrenzend gebied waarbij criteria van waarde een rol spelen. De onderwerpen komen voort uit historisch onderzoek, of uit de beroepspraktijk van jonge professionals, die veelal te maken hebben met verschillende belangen en spelers die het waarderingproces beïnvloeden. Daarnaast was de opdracht aan elke auteur om te reflecteren op de rol die zijzelf zouden moeten spelen in deze waardetoekenning. Op deze manier komt niet alleen het beroepsveld van de academisch historicus aan bod, maar ook dat van leraren, beleidsmedewerkers, junior conservatoren enzovoorts. Deze verschillende achtergronden achten wij cruciaal voor het bediscussiëren en analyseren van criteria van waarde, omdat we hiermee tot een meer representatief en gelaagd beeld van onze samenleving komen. Bovendien bevordert het onderling contact, discussie en biedt het historici, werkzaam in verscheidene velden, zowel academisch als niet-academisch, extra inzichten vanuit andere perspectieven.

Net als in de debatreeks hebben we ook in deze bundel het onderwerp criteria van waarde in drie deelthema's verdeeld. De deelthema's maken dit gecompliceerde thema overzichtelijker en maken het gemakkelijker om diep op de materie in te gaan. Deze drie deelthema's hebben wij respectievelijk 'bewaarplaatsen', 'erfgoed' en 'publieksgeschiedenis' genoemd, geïnspireerd op diverse beroepen waarin geschiedenis een rol speelt. Deze beroepen maken criteria van waarde op verscheidene manieren zichtbaar en expliciet. De manier waarop criteria van waarde zich ontwikkelen, worden toegepast en zouden moeten worden toegepast, wordt hierdoor transparanter.

Een andere reden waarom we deze deelthema's gekozen hebben, is omdat ze de basis vormen voor historisch onderzoek of het gevolg ervan zijn. In het geval van bewaarplaatsen en cultureel erfgoed gaat het over de bronnen die wij als historici tot onze beschikking hebben. Publieksgeschiedenis en wat als cultureel erfgoed wordt gezien is aan de andere kant juist afhankelijk van wat historisch onderzoek naar voren brengt. Tegelijkertijd zijn het gebieden waar, zoals eerder gezegd, historici zich niet of zelden over uitspreken in het publieke domein terwijl deze thema's per definitie onderwerpen zijn

1 Position paper KNHG Debatreeks Criteria van Waarde in de geschiedbeoefening, https://www.historici.nl/sites/default/files/documents/Position_Paper_Criteria_van_Waarde_0.pdf (geraadpleegd 10 november 2016).

waar de samenleving direct mee in aanraking komt en een mening over vormt. Met andere woorden, individuen in onze samenleving gaan vaak met historische bevindingen aan de slag of komen met eigen ideeën en invullingen die de eigen belangen behartigen, en historici, die in verschillende lagen van de samenleving actief zijn, zouden hierin volgens ons een actievere rol moeten spelen.²

Allereerst wordt er in de bijdrage van Chris Dols ingegaan op het deelthema 'bewaarsplaatsen' door de relatie tussen historici en archivariissen te bespreken. Deze relatie is er volgens Dols tegenwoordig vooral een van vervreemding. Die vervreemding is er altijd geweest, maar de afgelopen jaren is er een kloof gegroeid tussen de met digitale informatietechnologie vertrouwde archivaris en de traditionele historicus. Dols pleit voor een nieuwe toenadering tussen deze twee groepen, die elkaar volgens hem aanvullen. Dat vraagt enerzijds verantwoordelijkheid van historici zelf: zij zouden bronkritiek explicieter moeten formuleren. Anderzijds is er volgens Dols een rol weggelegd voor beleidsmakers.

In de tweede bijdrage gaat Martin Berger in op een groep zeer fascinerende objecten die tegenwoordig steeds meer verzameld en bewaard worden in musea: *games*. Volgens hem zijn spelletjes cultuuruitingen die globale technieken, concepten en cultuurvormen belichamen. Tegelijkertijd zorgen games ervoor dat veel mensen overal ter wereld vergelijkbare ervaringen kunnen hebben. Aan de hand van drie games – Super Mario Bros, World of Warcraft en Never Alone – toont Berger aan dat deze media een belangrijke toevoeging aan etnografische collecties kunnen vormen. Problematisch voor musea is echter te bepalen wat er precies van die games bewaard moet worden. Berger roept op tot een actievere houding binnen de museumwereld en de publieksgeschiedenis over dit soort vraagstukken: games zijn een cruciaal onderdeel van de alledaagse samenleving, maar het beleid rondom bewaring en musealisering ervan staat nog in de kinderschoenen.

In de derde bijdrage wordt er overgegaan naar het deelthema 'cultureel erfgoed'. Jesper Oldenburger neemt een bijzonder soort erfgoed onder de loep: het Drentse Heideschaap. Aan de hand van dit voorbeeld legt Oldenburger uit hoe problematisch het is om erfgoed in het algemeen, en levend erfgoed in het bijzonder, te definiëren. In zijn stuk staat het conflict tussen de Stichting Zeldzame Huisdierenrassen (SZH) en individuele fokkers over hoe het Drentse Heideschaap eruit moet zien centraal. Belangrijk hierin is

² Historisch onderzoek is bewust niet meegenomen als deelthema omdat historici zich hier logischerwijs wel uitdrukkelijk over uitspreken en hier wel genoeg aandacht voor is.

de manier waarop de stichting vasthoudt aan vaststaande cultuur-historische overwegingen, terwijl de herders meer oog hebben voor de veranderlijke natuur. Uiteindelijk is het vooral de vraag of de historische legitimatie van levend erfgoed, zoals het Drentse heideschaap, wel wenselijk is. Zouden historici zich niet hierin moeten mengen?

Susan te Brake kijkt in de vierde bijdrage vanuit een meer bedrijfsmatig perspectief naar cultureel erfgoed. Zij bespreekt hoe de non-profitorganisatie BOEi met het restaureren en herbestemmen van gebouwen omgaat. Centraal in het stuk staat hoe mensen zelf, vaak tegenstrijdige, betekenissen geven aan erfgoed. BOEi respecteert die verschillende verhalen: de organisatie zorgt ervoor dat de pluraliteit en subjectiviteit van het geselecteerde erfgoed, en de verhalen erachter, zichtbaar worden en blijven. Te Brake's bijdrage laat daarmee het dynamische karakter van waardetoekenning bij erfgoed zien.

Vanuit het deelthema 'cultureel erfgoed' wordt er een brug geslagen naar het deelthema 'publiekgeschiedenis': Maria Holtrop bekijkt in de vijfde bijdrage hoe de concepten *gatekeepers* en *shared authority* tot uiting komen in het Rijksmuseum. Ze geeft duidelijk aan dat museumconservatoren, net als anderen professionals, bij voorbaat *gatekeepers* zijn doordat ze bepalen wat tot het nationale verleden behoort en dus bewaard en getoond dient te worden. Toch vindt Holtrop dat musea zouden moeten streven naar een *shared authority* met het publiek over (de verhalen bij) hun collecties. Dat voorkomt een te eenzijdige visie op de museumobjecten: historici in musea kampen immers met standplaatsgebondenheid en kunnen andersom soms te rigide streven naar objectiviteit. Holtrop betoogt daarmee dat de belangrijkste taak van *gatekeepers* is om de historische complexiteit te waarborgen en ervoor te zorgen dat verhalen over het verleden altijd vanuit zoveel mogelijk perspectieven verteld worden.

In de zesde bijdrage bespreekt Renée ten Cate de rol van geschiedenisdocenten op middelbare scholen. Hoewel leerlingen volgens haar veelal hun docenten als *gatekeepers* beschouwen, laat zij in dit essay zien dat docenten met veel externe factoren te maken hebben die hun geschiedenisonderwijs beïnvloeden. Niet alleen hebben zij zich te horen aan door academisch historici en onderwijskundigen opgestelde examenprogramma's, waardoor er vrijwel geen ruimte is voor eigen invulling, maar ook zien zij zich gedwongen middelen van allerlei aard in te zetten om leerlingen bij de les te houden. De vraag of een *shared authority* binnen het geschiedenisonderwijs al dan niet wenselijk is, is daarom in Ten Cate's ogen achterhaald/irrelevant: van die *shared authority* is immers al gewoon sprake. Desniettemin is ze van mening dat historici wel degelijk als *gatekeepers*

zouden moeten functioneren omdat hier vanuit de samenleving meer behoefte aan is dan ooit tevoren. Hoe een historicus – en ook de geschiedenisdocent – in die behoefte kan voorzien, is volgens haar de belangrijkste vraag van deze tijd.

Tot slot sluit de laatste bijdrage erg aan bij de voorgaande: Frans Rotteveel Mansveld ingaat op een specifiek onderdeel van het geschiedenisonderwijs: het vwo-eindexamen geschiedenis. In de huidige vorm doet het examen het vak geschiedenis volgens hem tekort en belicht het tevens geenszins het nut van geschiedenis voor de samenleving. Aan de hand van een analyse van een aantal concrete vragen uit het examen, toont Rotteveel Mansveld aan dat het examen niet toetst op historisch besef of historische vaardigheden, maar dat het voor een leerling volstaat om een aantal periodes met bijbehorende kenmerken uit het hoofd te leren. Rotteveel Mansveld pleit voor een terugkeer naar de stijl van het vroegere examen, waar kritisch denken, bronkritiek en andere historische vaardigheden centraal stonden en met behulp van enkele thema's uit de geschiedenis behandeld werden.

Bestudering van de essays laat, ondanks de verscheidenheid ervan, een zekere eenheid zien: samen bespreken de artikelen verschillende aspecten van het waarderingsproces in het historisch onderzoek, in het bedrijfsleven en in de publieke sector op lokaal, regionaal en mondiaal niveau. Het onderwerp dat alle artikelen met elkaar verbindt is verantwoordelijkheid. Wie is er nou precies verantwoordelijk voor het bepalen van criteria van waarde? Waarom? En hoe worden of zouden dergelijke verantwoordelijkheden ingevuld moeten worden? En door wie? De antwoorden van de auteurs in deze bundel neigen allemaal in dezelfde richting: de historicus of professional zou (meer) als *gatekeeper* moeten fungeren. Tegelijkertijd moet echter de wisselwerking tussen die professional en het publiek in de vorm van *shared authority* niet genegeerd worden. Met andere woorden, ofschoon er genoeg plaats zou moeten zijn voor het publiek om zijn mening en ideeën naar voren te brengen, omdat dat bij uitstek de groep mensen is die de (actieve) deelnemers vormen in het in standhouden van, het creëren en het consumeren van cultureel (levend) erfgoed, is het de professional die de verantwoordelijkheid heeft al deze vaak emotionele impulsen, waarderingen en perspectieven in goede banen te leiden. Om dit dan ook daadwerkelijk te doen zouden historici in het bijzonder zich actiever moeten mengen in de criteria-van-waardeproblematiek. Volgens ons is het nemen van de genoemde verantwoordelijkheden namelijk de enige manier waarop historici aan de samen-

leving kunnen communiceren wat de waarde en het 'nut' van de historische wetenschappen is voor de samenleving. Deze bundel is alvast een stap in de goede richting.

Tim Riswick en Laurien Zurhake

INHOUDSOPGAVE

- 10 Verdere vervreemding voorbij?**
Een hernieuwd pleidooi voor meer toenadering tussen historicus en archivaris
Chris Dols
- 18 Quit without Saving?**
Vragen omtrent het verzamelen en bewaren van videogames
Martin Berger
- 26 Het Drentse Heideschaap**
Levend erfgoed of reconstructie?
Jesper Oldenburger
- 33 Het doorgeven van verhalen**
Suzan te Brake
- 38 Gatekeepers en shared authority in het Rijksmuseum**
Maria Holtrop
- 43 Baas over de geschiedenis**
De geschiedenisdocent als publiekshistoricus en gate keeper
Renée ten Cate
- 48 Een onvoldoende voor het eindexamen geschiedenis**
Frans Rotteveel Mansveld
- 57 Biografieën Auteurs**

VERDERE VERVREEMDING VOORBIJ?

Een hernieuwd pleidooi voor meer toenadering tussen historicus en archivaris

CHRIS DOLS

VERDERE VERVREEMDING VOORBIJ?

Op 14 april 1989 werd het gemeentearchief van Zutphen feestelijk heropend.¹ Bij deze gelegenheid sprak onder anderen historicus Willem Frijhoff, sinds de jaren 1980 de voornaamste pleitbezorger van de cultuur- en mentaliteitsgerichte benadering van de Franse *Annales*-school in historisch Nederland. In een prikkelende lezing, getiteld *De historicus en de archivaris*, werkte hij op basis van zijn eigen ervaringen enkele aspecten uit van de professionele relaties tussen deze twee groepen actoren, die elkaar met de regelmaat van de klok ontmoeten op de studiezalen van erfgoedinstellingen.² Hij onderstreepte daarbij vooral vervreemding. Steeds vaker zag hij deze vervreemding optreden als gevolg van beroepsmatige ontwikkelingen. Terwijl de archivaris de technicus van het lokale of regionale archief was geworden, aldus Frijhoff, had de historicus zich ontpopt tot een superspecialist in een dikwijls internationaal veld. Dat divergeren bracht niet zozeer conflicten als wel misverstanden teweeg. De archivaris dacht bijna uitsluitend nog in termen van archiefbestanden, collecties en documenten. De historicus zocht op zijn beurt in toenemende mate aansluiting bij de thema's, vraagstellingen en invalshoeken die opgeld deden in het wetenschappelijke veld. Kortom: archivaris en historicus spraken nog wel dezelfde taal, maar waren elkaar met het verstrijken van de jaren slechter gaan verstaan.

Bij zijn inauguratie als hoogleraar archivistiek aan de Universiteit Leiden in 2005 nam historicus en archivaris Charles Jeurgens nog altijd zulke vervreemding waar. Onder verwijzing naar het recentelijk opschuiven van de archivistiek richting de informatiewetenschappen, onderscheidde hij zelfs twee verschillende 'werelden'. Zo stelde hij: "De afstand tussen de archivistiek en de geschiedwetenschap is groter dan ooit geworden. De vakgebieden die ooit zo sterk aan elkaar gelieerd waren, zijn van elkaar vervreemd geraakt".³

In het afgelopen decennium is er in dit opzicht niet veel veranderd. Tekenend is de oproep van collega Ilse Nagelkerke, manager publiek van het Gelders Archief, uit 2012.

- 1 Een woord van dank zij gericht aan Otto S. Lankhorst en Kees Schutgens, die een conceptversie van deze bijdrage voorzagen van scherpzinnig commentaar.
- 2 Willem Frijhoff, 'De historicus en de archivaris. Toespraak bij gelegenheid van het Gemeentearchief van Zutphen, in de Burgerzaal van het stadhuis, 14 april 1989', *Oud-Zutphen* 8 (1989) II, 25-31. Vgl. Piet de Rooij, 'Sirenezangen uit het archief', *De Gids* 152 (1989) 49-56.
- 3 Charles Jeurgens, *Een brug tussen twee werelden* (Leiden 2005) 4-6, aldaar: 6.

Archivarissen zouden volgens haar 'hun' archieven in eerste instantie vanuit de publieksfunctie moeten benaderen en niet langer zelf wetenschappelijk onderzoek moeten verrichten.⁴ Tot voor kort behoorde het doen van onderzoek in de door hem of haar beheerde archieven juist tot de taakomschrijving van menig archivaris. Het achterliggende idee hiervan was dat op die wijze verworven kennis ten goede kwam aan de kwaliteit van de dienstverlening en bovendien de geschiedschrijving verrijkte. Het thans dominantere wordende beleid beoogt juist formatieruimte voor onderzoek in het takenpakket van de archivaris te minimaliseren.

Aan de opgetreden vervreemding zijn dus ook beleidsmatige herstructureringen in het archieflandschap debet. Voor een deel heeft de digitalisering met haar alomvattende en ingrijpende invloed op de aard van werkprocessen aan zowel de aanbod- als de vraagzijde deze herstructurering noodzakelijk gemaakt. Met andere woorden: het archiefwezen paste zich aan, en wel aan een samenleving in transformatie. Tot in een recent verleden bestond het corps van Nederlandse archivarissen voor misschien wel het grootste gedeelte uit academisch gevormde historici en juristen. Zij onderscheidden zich eigenlijk alleen van hun collega-historici doordat zij reeds aanwezige kennis over bijvoorbeeld paleografie verdiepten én nieuwe kennis over bijvoorbeeld archiefwetgeving verwierven. Als gevolg van de recente herstructurering zijn de accenten verschoven. De wetenschappelijk gevormde historicus met kennis van archiefzaken kreeg in toenemende mate gezelschap van de met de hedendaagse digitalisering vertrouwde informatiespecialist. Deze informatiespecialist heeft doorgaans een beperktere historische kennis over aspecten die voor een optimale doorgronding van archiefvormende instellingen zo relevant zijn, zoals de heuristiek en het functioneren van de instellingen van kerk en staat.

Bij zijn aantreden in Leiden in 2005 brak Jeurgens, die dergelijke ontwikkelingen als opmerkelijk ervoer, een lans voor een brug tussen het historisch en archivistisch métier in de vorm van een onderzoeksprogramma: 'historische archivistiek'.⁵ Kern van dit programma zijn de historische contexten van archiefvorming – en daarmee vragen zoals hoe de vastgelegde informatie tot stand is gekomen en wat deze totstandkoming bijvoorbeeld zegt over bepaalde, veelal waarde-geladen, percepties van archiefvormers op de realiteit. Zowel archivarissen als historici kunnen volgens Jeurgens hun voordeel doen met antwoorden op dergelijke vragen en zouden daarom geneigd moeten zijn tot

4 'Advies inzake de archieven van de R.K. Kerkprovincie in Nederland', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 1 (1971), 31-38.

5 Jeurgens, *Een brug tussen twee werelden*, 12-15.

meer interactie. Die opinie onderschrijf ik van ganser harte, als historicus die werkzaam is geworden in – de particuliere hoek van – het archiefwezen. Deze positiebepaling zal ik nader uitwerken, waarbij ik met name redeneer vanuit mijn dagelijkse beroepspraktijk.

De idee van verantwoordelijkheid, zowel collectief als individueel van aard, is mijn achterliggend vertrekpunt. Concreet betekent dit dat de specifieke domeindeskundigheid in mijn optiek moet blijven berusten bij respectievelijk de historicus en archivaris, maar dat deze twee groepen actoren meer zouden kunnen handelen vanuit een collectieve verantwoordelijkheid voor archieven als 'onuitputtelijke bronnen voor de toekomst'.⁶ De vervreemding tussen historicus en archivaris is beslist geen goede zaak, maar het uit het oog verliezen van het wezenlijk onderscheid in hun functioneren is dat evenmin. Een historicus gaat vanuit een vraagstelling aan de slag met archivalia en dikwijls ook andere soorten bronnen, zowel primair als secundair van aard. Inzicht in de totstandkoming van een archief is voor deze historicus een *conditio sine qua non* voor vruchtbaar historisch onderzoek. De archivaris daarentegen bestudeert zowel de archiefvormer als de hem toe- vertrouwdde archiefstukken, waarna deze stukken al dan niet op basis van selectielijsten worden gewaardeerd, geselecteerd en ontsloten. In de inleiding van een archiefinventaris beschrijft en problematiseert deze specialist onder meer ontstaan en ontwikkeling van de archiefvormer, met veel aandacht voor de taken en bevoegdheden ervan en voor de gevolgde procedures.

Hoe, nu, zou er op de alledaagse werkvloer kunnen worden aangestuurd op meer toenadering tussen historicus en archivaris? In lijn met wat Jeurgens heeft betoogd, zou opnieuw kunnen worden beklemtoond dat er hier, redenerend vanuit de geschiedwetenschappelijke hoek, eerst en vooral voor de historici zelf een voorname taak ligt weggelegd. Zij zouden zowel totstandkoming als structuur en gebruik van archiefbestanden nadrukkelijker kunnen betrekken in hun onderzoek. Dat gebeurt vandaag de dag te weinig. Op de studiezaal merk ik bijvoorbeeld wekelijks dat inleidingen van archiefinventarissen nauwelijks meer worden gelezen. Als er al nadrukkelijk wordt nagedacht over de implicaties van een zekere inventarisatie voor het veldwerk in een archief, dan gebeurt dit vaak te impliciet. De meeste historici zijn blijkbaar niet geneigd om zichzelf op die manier bloot te geven en dergelijke reflecties uitgebreid te verwerken in een studie. Waarom niet wat vaker een problematiserende archiefparagraaf aan het begin van een boek of artikel? Welke ideologische, confessionele of hiërarchische wereldbeelden en principes

⁶ Debatreeks 'Criteria van waarde in de geschiedbeoefening', Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG), voorjaar 2016.

liggen er ten grondslag aan een inventarisatie? In hoeverre klinken dit soort wereldbeelden en principes door in de archiefbeschrijvingen? Wat zegt de gebruiksgeschiedenis van archiefstukken ons over het doen en denken van een historische actor of een groep actoren, of over een specifieke omgang met het verleden?

Wie een blik werpt op de kloosterarchieven die liggen opgeslagen in de depots van het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven in St. Agatha, kan vaststellen dat deze in de kern zijn samengesteld door kloosterlingen die niet zelden speciaal daarvoor werden vrijgesteld. Voornamelijk in de tweede helft van de twintigste eeuw zijn kloosterlingen in toenemende mate richtlijnen gaan opstellen en op basis hiervan gaan werken. Zo publiceerde de redemptorist Tom Hamers (*1925) eind jaren 1950 en begin jaren 1960 een serie artikelen over archiefopbouw in *Economisch Beheer*, een maandblad voor het technisch, sociaal en economisch beheer van katholieke kerken, kloosters, en andere gebouwen. In deze artikelen werd het kloosterarchief beschouwd, niet als een willekeurige verzameling van wellicht historisch belangrijke bescheiden, maar veeleer als "een organisch geheel, dat volgens vaste regels groeit, of althans gegroeid is, want een archivaris ontvangt vaak een archief eerst onder beheer, wanneer het reeds is 'afgestorven'".⁷

In 1964 nam de kapucijn Gerlach Schummer (1901-1987), een productief historicus en archivaris, het eerste initiatief tot een overkoepelend overleg door kloosterarchivariaten. Dit initiatief zou uitgroeien tot het Dienstencentrum Kloosterarchieven in Nederland (KAN) in 1989 en tot het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven in 2006. Religieuze transformaties van formaat hadden aangezet tot bezinning op de toekomst van kloosterlijk erfgoed. In 1970 werd het als volgt omschreven in een adviesnota: "Tengevolge van de huidige verschuivingen in de Nederlandse Kerkprovincie dreigen (...) dearchieven van diverse orden en congregaties (van zusters, paters en broeders) in het ongerede te raken, verloren te gaan of naar het buitenland (b.v. Rome) te verdwijnen. Het valt te vrezen, dat deze situatie in de nabije toekomst nog zal verslechteren".⁸ Anno 2016 beheert genoemd erfgoedcentrum dearchieven van meer dan honderd religieuze instituten.

Dergelijke vormen van 'professionalisering', die gedeeltelijk wortelden in seculiere beroepspraktijken en -routines, betekenen niet dat er een allesomvattende 'secularise-

7 Th. N. Hamers, 'Opbouw en inrichting van een kloosterarchief', *Economisch beheer* 3 (1958), 463-467, aldaar: 467.

8 Geciteerd bij: 'Het belang van het bewaren van kloosterarchieven, kloosterlijk bibliotheekmateriaal en voorwerpen. Causerie door Otto S. Lankhorst bij gelegenheid van de presentatie van het boek *Zusters van JMJ. Geschiedenis van een congregatie, 1822-1962* door Anneke Driessen en Gerard van de Ven, gehouden op 29 juli 2015 in Klooster Mariënborg te Den Bosch', 3.

ring' in de archiefinventarissen is geslopen.⁹ Anders gezegd: de toepassing van aan 'seculiere' archivaliek ontleende formele ordeningsprincipes raakte niet aan de inhoud van de kloosterarchieven. In het ordeningsprincipe van correspondentiestromen vallen bijvoorbeeld niet zelden sporen van het hiërarchisch denken in de katholieke kerk en kloostergemeenschappen te ontwaren. Bovenaan in de ordening staan doorgaans de brieven van en aan de Heilige Stoel in Rome en aan het generalaat, het centrale bestuursapparaat. Daarna komen die van en aan de bisschoppen; dan die van en aan de eigen leden; en pas als allerlaatste die van en aan de 'buitenstaanders', de leken. Bovendien staan de beschrijvingen van deze correspondentiestromen regelmatig bol van kerkelijke aanspreektitels zoals 'monseigneur' en kloosterlijke aanspreekvormen zoals 'moeder-overste', die scherp hiërarchische grenzen afbakenden en macht weerspiegelden. Het kritisch bevragen van ordeningsstructuren, analytische categorieën, andere vormen van woordgebruik, en materiële cultuur kan ons meer leren over de archiefvormers en -gebruikers dan wellicht op het eerste gezicht lijkt. Een multidisciplinaire dialoog tussen historici en archivariissen leent zich uitstekend voor verkenning en verdieping van dat soort vraagstukken, en voorkomt disciplinaire tunnelvisie.

Historici kunnen zelf de nodige stappen zetten in de richting van een toenadering tot de archiefwereld, maar het is te hopen dat zij daarin binnen de muren van de politiek en academie worden gestimuleerd door beleidsmakers. Deze beleidsmakers hebben de laatste jaren, wellicht meer onbedoeld dan bedoeld, de toegang tot het archiefwezen bemoeilijkt. Zo is één van de gevolgen van het recente onderwijsbeleid geweest dat een archiefdiploma voor veel afgestudeerde historici praktisch onbetaalbaar is geworden. Sinds 2010 moet in een aantal situaties geen wettelijk collegegeld maar *instellingscollegegeld van vele duizenden euro's* worden betaald. Hierdoor is een route naar de erfgoedsector, die decennialang gangbaar was voor historici en die zij ook druk bewandelden, afgesloten, en een noodzakelijke vorm van deskundigheidsbevordering danig onder druk komen te staan. Het zou tegen deze achtergrond te prijzen zijn wanneer historici zich wat meer dan thans het geval is zouden roeren in het debat. Vanuit een dubbele deskundigheid zou de wetenschappelijk gevormde historicus-archivaris immers bij uitstek kunnen

9 Secularisering staat hier tussen enkele aanhalingstekens omdat het gebruik van dit begrip niet bepaald eenduidig is. Vgl. voor recente inzichten: Chris Dols, 'Of Religious Diseases and Sociological Laboratories. Towards a Transnational Anatomy of Catholic Secularisation Narratives in Western Europe, 1940-1970', *Journal of Religion in Europe* 9 (2016) 107-132; Chris Dols, 'Getallen vertaald. Observaties ter verheldering van het sociologiseringsdebat in de recente historiografie van het Nederlands katholicisme', *Religie & Samenleving* 10 (2015) 235-249.

functioneren als een schakel tussen de dynamische erfgoedsector en de historische onderzoekspraktijk, om zo de meermaals gesignaleerde communicatiestoornis te verbeteren. Het valt als historicus in de rol van archivaris niet mee om bij te blijven bij technologische ontwikkelingen zoals digitalisering enerzijds en de meer theoretische ontwikkelingen zoals de postmoderne wending en de opkomst van de 'niet-instrumentele benadering' anderzijds.¹⁰ Daarvoor legt idealiter een zekere academische vorming de grondslag. Deze dient ook toegankelijk te zijn voor afgestudeerde historici die niet kunnen rekenen op een geldschietende archiefinstelling of beschikken over een aanzienlijk vermogen. Toelatingsgelden die de pan uitrijzen werken prohibitief.

Anderzijds zijn er natuurlijk nog de beleidsmakers binnen de erfgoedinstanties. Zij zouden er verstandig aan doen om enige formatieruimte voor onderzoek vrij te (blijven) houden in het takenpakket van de archivaris. Vooral bij instanties die van nature enigermate naar binnen toe zijn gericht, kan historisch onderzoek door deze archivaris zorgen voor een toenadering tot frisse buitenperspectieven en voor verbindingen met historici en archivarissen in binnen- en buitenland. Bovendien draagt dergelijk onderzoek bij aan een bestendiging van de eigen expertise en kunnen de resultaten worden ingezet ten behoeve van vergroting van het publieksbereik, bijvoorbeeld door middel van online fototentoonstellingen. Als het bestaansrecht van erfgoedinstanties ergens in bestaat, dan is dat wel in het bereiken en daadwerkelijk raken van het publiek – wie dat publiek ook vormen moge. Geschiedenis brengt samen en verbindt. Heel wat mensen begrijpen hun eigen leven beter wanneer zij meer te weten komen over het leven van hun ouders of grootouders. Zo is het eigenlijk ook met de maatschappij in het algemeen. Zonder overdrijving zou daarom gesteld kunnen worden dat een samenleving zonder geschiedenis lijkt op een chef-kok zonder reukorgaan: niet in staat om te proeven en onderscheid te maken.

Het zou in dat verband van maatschappelijk belang en (de noodzaak van) historisch besef ook interessant zijn om te onderzoeken hoeveel archiefinstellingen in Nederland beschikken over een klankbordgroep of adviesraad waarin tevens ter zake deskundige historici zitting hebben. Een dergelijk gremium kan er enerzijds toe bijdragen dat historici zich daadwerkelijk aangesproken en medeverantwoordelijk kunnen voelen voor zowel behoud als ontsluiting van erfgoed. Anderzijds wordt er zo extra voor gewaakt dat historici en archivarissen zich te zeer op hun eigen terrein terugtrekken, vaak met ruis op

10 Vgl. Jeurgens, *Een brug tussen twee werelden*, 10-11. Zie tevens: John Ridener, *From Polders to Postmodernism. A Concise History of Archival Theory* (Duluth 2008) 101-141.

de lijn tot gevolg, om in communicatie-termen te blijven spreken. Een cruciale voorwaarde voor het welslagen van een klankbordgroep of adviesraad van een archiefinstituut is overigens wel dat historici bereid moeten zijn om hierin de nodige tijd en moeite te investeren. Zij moeten zich niet verschuilen achter volgepakte curricula of op handen zijnde deadlines.

Wie het *Archievenblad* regelmatig leest, realiseert zich onmiddellijk dat er niets minder dan een digitale revolutie in het erfgoedlandschap gaande is, al voltrekt deze revolutie zich in sommige instituten langzamer dan in andere. Zoals reeds aan de orde is gekomen, lijkt het op het eerste gezicht wellicht onwaarschijnlijk dat de voortschrijdende digitaliseringsdrang en de daarmee samenhangende specialistische kennis in aanzienlijke mate bijdragen aan een overbrugging van de kloof tussen historicus en archivaris. Toch biedt ook juist de digitalisering unieke kansen, zeker wanneer het de ontwikkeling van de *digital humanities* betreft. In het voorafgaande heb ik getracht aan te geven waarom op mij een dergelijke overbrugging als zinnig en zelfs noodzakelijk overkomt. Terwijl de historicus de archivaris in het licht van onderzoeksvragen en -trends kan wijzen op het belang van het bewaren van bepaalde archieven of collecties, of de relatieve onvindbaarheid van zekere bronnen in archiefinventarissen als gevolg van een archaïsche methode van inventariseren of digitaliseren, of blinde vlekken in selectielijsten, kan de archivaris de historicus wegwijs maken in verborgen archiefgeschiedenissen, in aard, reikwijdte en beperkingen van bepaalde soorten bronnen, en, vandaag de dag meer en meer, in zelfs de opzet en het functioneren van een archiefinventaris.

QUIT WITHOUT SAVING?

Vragen omtrent het verzamelen en bewaren van videogames

MARTIN BERGER

QUIT WITHOUT SAVING?

Volkenkundige musea en volkenkundige collecties zijn ontstaan vanuit de gedachte dat de wereld van de 'Ander' te verzamelen is aan de hand van objecten. De traditionele etnografie richtte zich op het in kaart brengen, beschrijven, begrijpen en verzamelen van 'exotische culturen' en 'primitieve volkeren'. Cultuur was gebonden aan plaats en het documenteren en bestuderen van deze plaatsen en culturen was voorbehouden aan Westerse wetenschappers. Deze culturen werden vervat in en gerepresenteerd door de objecten die deze onderzoekers in musea tentoonstelden.¹

Vanwege de introductie van moderne communicatiemiddelen, en dan met name het internet, en de daarmee gelijk opgaande globalisering is deze gelijkstelling van cultuur en plaats niet langer vanzelfsprekend. Zoals Jonathan Xavier Inda en Renato Rosaldo stellen: "the inclination in anthropology has been to assume an isomorphism between place and culture. Culture has been seen as something rooted in 'soil'(...) Nowadays, though, it is impossible, or at least rather unreasonable, to think of culture strictly in such localized terms, to view it as the natural property of spatially circumscribed populations. Globalization has radically pulled culture apart from place."²

Vanzelfsprekend heeft deze ontwikkeling ook zijn weerslag op het functioneren van volkenkundige musea. 20e en 21e eeuwse globalisering heeft het onderscheid tussen 'Ons' en de 'Ander' geproblematiseerd en in veel gevallen is het simpelweg niet meer realistisch om bepaalde objecten te presenteren als gebonden aan andere culturen en plaatsen. De met de globalisering gelijke tred houdende digitalisering van cultuur en cultuuruitingen leidt er bovendien toe dat het niet eens meer duidelijk is wat 'een object' precies is. Vanzelfsprekend is ook dit van invloed op het hedendaagse verzamelbeleid van etnografische musea.

Veel cultuuruitingen die karakteristiek zijn voor ons geglobaliseerde bestaan, bestaan nog slechts in digitale vorm. Eén van die cultuuruitingen zijn videospelletjes. Games zijn een unieke manier waarop mensen overal ter wereld op direct hetzelfde moment

1 C. Harris en M. O'Hanlon, 'The Future of the Ethnographic Museum', *Anthropology today* 29:1, 8.

2 X. Jonathan en R. Rosaldo, 'Introduction: a world in motion', *The anthropology of globalization: a reader* (Oxford 2002) 11.

vergelijkbare ervaringen kunnen hebben. Zij vertegenwoordigen globale technieken, concepten en cultuurvormen. De enorme hoeveelheid en variëteit aan spellen die worden geproduceerd maken het ontwikkelen van criteria van waarde, waardering en bewaren een complexe zaak. Tetris is 425 miljoen keer verkocht, maar wil dat zeggen dat het onderdeel van een museumcollectie zou moeten zijn? Van de FIFA-reeks zijn 100 miljoen exemplaren verkocht, maar moet een museum dan ook elk jaar een nieuw exemplaar verzamelen? Hoe onderscheidt het games-verzamelbeleid van een etnografisch museum zich van dat van een technologisch of kunstmuseum? In dit essay worden enkele van deze dilemma's besproken. Het doel is niet om antwoord te bieden op de vele vragen, slechts om een eerste aanzet tot een discussie over het onderwerp te geven.

Games en museale collecties

In maart 2012 opende de tentoonstelling *The Art of Video Games* in het Smithsonian American Art Museum (SAAM) in Washington, D.C. In deze tentoonstelling, die 3.400 bezoekers per dag trok in de zes maanden dat zij open was, werd de artistieke evolutie van videogames over de afgelopen veertig jaar gevolgd aan de hand van 80 videospellen die geselecteerd werden in samenwerking met het publiek. Deze selectie vond plaats door middel van een website waarop gebruikers op hun persoonlijke favorieten konden stemmen. Zij konden kiezen uit een lijst van 240 spellen, die voorafgaand aan de stemming was opgesteld door gast conservator Chris Melissinos. In de tentoonstelling werden spellen tentoongesteld in de vorm van screenshots en opnames van gameplay. Daarnaast werden interviews getoond met twintig spelontwikkelaars en kunstenaars. Ook konden vijf spellen gespeeld worden. Na de tentoonstelling verzamelde het SAAM twee videospellen voor de collectie, met het doel om in de toekomst nog meer videospellen te verzamelen. Esthetische kwaliteit en creativiteit – zowel voor wat betreft het esthetische aspect als op het gebied van gebruikersinteractie – waren de belangrijkste criteria voor het verzamelen van de spellen *Flower* en *Halo 2600*.

Een ander gerenommeerd instituut dat recent begonnen is met het verzamelen van videogames is het MoMA. In 2012 verwierf het Museum of Modern Art in New York twaalf videogames als onderdeel van de designcollectie. Aan deze verwerving ging een proces van anderhalf jaar vooraf, waarin de conservator, Paola Antonelli, samen met andere experts een selectie maakte op basis van vier criteria: esthetiek, ruimte (de manier waarop ruimte gebruikt wordt in de vormgeving van het spel), tijd (hoe lang duurt de

ervaring?) en gedrag (welke invloed heeft het spel op *real world behavior*?).³ Deze spellen werden tentoongesteld als onderdeel van de vaste tentoonstelling 'Applied Design'.

De keuze om videogames tentoon te stellen in één van de meest prestigieuze kunstmusea van de wereld leidde tot een polemiek in de media. Volgens één kunstcriticus was de acceptatie van videogames in MoMA een keuze van apocalyptische omvang: "exhibiting Pac-Man and Tetris alongside Picasso and Van Gogh will mean game over for any real understanding of art".⁴ Anderen betoogden dat nieuwe vormen van kunst historisch gezien altijd ontvangen zijn met onverschilligheid of protest en dat het slechts een kwestie van tijd is voordat games als een volwaardige kunstvorm worden gezien.

Het interessante aan deze discussie binnen de context van een volkenkundige collectie is niet zozeer de strijd tussen voor- en tegenstanders van het bestaan van begrippen als hoge en lage kunst, het is eerder dat het MoMA deze spellen expliciet niet verzamelde als kunst, maar als voorbeelden van *interactive design*. Dat wil zeggen, wat als essentieel werd gezien was niet (of niet alleen) de esthetische waarde van het product, maar de manier waarop deze gedrag beïnvloedde en de interactie die plaatsvond tussen game-ontwerper en gebruiker en tussen gebruikers onderling. Door het 'menselijke aspect' te benadrukken, wordt de studie en het verzamelen van games binnen de traditionele onderzoeks- en verzamelsfeer van de antropologie en de volkenkundige musea gebracht. Maar wat zouden criteria kunnen zijn voor het selecteren van videogames voor een volkenkundige verzameling?

Volkenkundige criteria?

Historisch gezien zijn de collecties van volkenkundige musea langs twee grote lijnen verzameld: representativiteit (dat wil zeggen, de mate waarin een object karakteristiek is voor een bepaalde groep en/of periode) en uniciteit (vaak gezien als de esthetische en creatieve waarde van 'topstukken van niet-Westerse/primitieve kunst'). Kunnen deze criteria ook van waarde zijn bij het beoordelen van mogelijke verwerving van videospellen?

Om deze vraag te beantwoorden zal ik drie beknopte voorbeelden geven:

3 Ted Talk van P. Antonelli in mei 2013, https://www.ted.com/talks/paola_antonelli_why_i_brought_pacman_to_moma?language=en#t-756451 (geraadpleegd 23 augustus 2016); Post van P. Antonelli op 29-11-2012 op de website van het Museum of Modern Art, https://moma.org/explore/inside_out/2012/11/29/video-games-14-in-the-collection-for-starters/ (geraadpleegd 23 augustus 2016)

4 J. Jones, 'Sorry MoMA, video games are not art', *The Guardian* (30 november 2012) via <https://www.theguardian.com/artanddesign/jonathanjonesblog/2012/nov/30/moma-video-games-art> (geraadpleegd 30 augustus 2016).

1. Super Mario Bros.

Super Mario is mogelijk het bekendste spel aller tijden en is, zonder twijfel, een iconisch spel. De uniciteit van het concept is groot, niet alleen vanwege de iconische waarde van de hoofdrolspelers Mario en Luigi, maar ook omdat Super Mario Bros. één van de eerste wereldwijd succesvolle console games was. Vanaf 1985 zijn er meer dan veertig miljoen exemplaren van het spel verkocht, waarmee het het op één na best verkochte videospel aller tijden is.

Afgezien van de uniciteitswaarde heeft Super Mario Bros. ook ontegenzeggelijk een representatieve waarde. Meerdere generaties jongeren in de Westerse wereld zijn opgegroeid met de figuren Mario en Luigi. Bekeken door een traditionele etnografische blik is Super Mario een typisch cultuurelement van jongeren die in de tweede helft van jaren 80 en de jaren 90 in 'het Westen' (inclusief Japan) zijn opgegroeid en, breder gezien, van een tijdsgewricht.

Daarnaast vertegenwoordigt Super Mario ook de introductie van de (spel) computer in de huiselijke omgeving. Deze ontwikkeling leidde tot een dramatische verandering in de patronen van vrijetijdsbesteding van kinderen (en volwassenen) en kenmerkt ook een duidelijke verandering in de relatie van mens tot techniek. Als zodanig zou Super Mario zeker in aanmerking moeten kunnen komen voor de collectie van een etnografisch museum dat beoogt 'hedendaags te verzamelen' en dat op volkenkundige wijze de jaren 1980 en '90 probeert te documenteren. Natuurlijk is deze analyse nogal kort door de bocht, maar slechts bedoeld om te laten zien dat er daadwerkelijk argumenten zijn om Super Mario als een waardevol etnografisch object te zien.

2. World of Warcraft

World of Warcraft (WoW) is één van de meest succesvolle spellen in het genre MMORPG (Massively Multiplayer Online Role-Playing Game). Bij MMORPG's speelt een groot aantal spelers tegelijkertijd hetzelfde spel in een virtuele wereld, waarin gebruikers met elkaar en de omgeving kunnen interageren. Op het hoogtepunt had het spel meer dan twaalf miljoen betalende spelers en in totaal zijn meer dan honderd miljoen *characters* aangeemaakt. Hoewel WoW veruit de populairste MMORPG is, is het spel zeker niet uniek. Er bestaan veel vergelijkbare andere spellen en WoW heeft niet de iconische waarde bereikt van bijvoorbeeld Super Mario of Tetris. Ook over de representatieve waarde van WoW

valt te twisten. Waar Super Mario door hordes mensen uit alle lagen van de bevolking werd gespeeld, is WoW beperkt gebleven tot een (relatief kleine) subcultuur. Etnografische verzamelingen hebben natuurlijk een historie van het verzamelen van kleine subculturen, maar de vraag is of het hedendaagse tijdsgewricht het best belichaamd wordt door World of Warcraft.

Wat World of Warcraft desondanks hoogst interessant maakt in etnografisch opzicht zijn twee dingen. Ten eerste, het feit dat in WoW een compleet nieuwe wereld wordt gecreëerd (net als bijvoorbeeld in *The Sims* of *Second Life*). Het ontstaan van dit soort werelden heeft geleid tot een nieuwe specialisatie binnen de etnografie, die van visuele werelden.⁵ Deze werelden zijn niet alleen interessant voor antropologen, maar worden ook door andere takken van wetenschap gebruikt als studieobject. Zo vormde het zogenaamde 'Corrupted Blood incident', waarbij een fout in het computerspel leidde tot de virtuele wereldwijde verspreiding van een potentieel dodelijke ziekte, de basis voor zowel epidemiologisch als terrorisme onderzoek.

Het tweede aspect dat WoW vanzelfsprekend interessant maakt voor een etnografische collectie is de impact die het heeft in de echte wereld. Een voorbeeld van deze 'real world consequences' is het zogenaamde 'gold farming', waarbij virtueel speel-goud wordt verzameld en vervolgens voor echt geld doorverkocht aan andere spelers. In 2007 werd geschat dat er alleen in China al ongeveer honderdduizend professionele 'gold farmers' actief waren. De handel in virtuele goederen had een waarde van bijna twee miljard dollar.⁶ Niet alle 'gold farmers' waren professionals die dit werk vrijwillig deden. In Chinese werkkampen werden veroordeelden gedwongen om, naast hun fysieke werk in mijnen of steengroeven, meerdere uren per dag World of Warcraft te spelen om voor hun bewakers in-game goud te verzamelen.⁷

3. Never Alone

Never Alone is een zogenaamd platform spel, waarbij de speler één karakter bestuurt dat door een lineaire wereld loopt. Het verhaal vertelt over een meisje en haar poolvos

5 T. Boellstorff, B. Nardi, C. Pearce en T. L. Taylor, *Ethnography and Virtual Worlds: A Handbook of Method* (Princeton 2012).

6 J. Dibbell, 'The life of the Chinese Gold Farmer', *The New York Times Magazine* (17 juni 2007) via http://www.nytimes.com/2007/06/17/magazine/17lootfarmers-t.html?_r=0 (geraadpleegd 30 augustus 2016).

7 D. Vincent, 'China used prisoners in lucrative internet gaming work', *The New York Times Magazine* (25 mei 2011) via <https://www.theguardian.com/world/2011/may/25/china-prisoners-internet-gaming-scam> (geraadpleegd 30 augustus 2016)

die reizen door het Arctisch gebied. Het spel is gebaseerd op verhalen van de Iñupiat, één van de inheemse volkeren van Alaska. Het is gemaakt in samenwerking met de Cook Inlet Tribal Council en werd geproduceerd door de eerste 'indigenous-owned' videogame ontwikkelaar en uitgever. Tijdens het spelen wordt de gameplay afgewisseld met Iñupiat gesproken verhalen over de eigen cultuur. Op die manier functioneert Never Alone niet alleen als spel, maar ook als middel voor cultuuroverdracht. Het innovatieve gebruik van nieuwe technieken voor het overdragen van inheemse traditionele kennis en cultuur van Never Alone is uniek, het spel is het eerste in zijn soort van deze kwaliteit. Ook is het spel 'representatief voor de Iñupiat cultuur', of in ieder geval net zo representatief als de speren en potscherven die zich reeds in de collectie bevinden zijn voor andere culturen. Gezien de geschiedenis en opbouw van volkenkundige collecties en gezien de uniciteit van het product is Never Alone een bijna vanzelfsprekende kandidaat om deel uit te maken van een hedendaagse volkenkundige collectie.

De opsomming hierboven is beknopt en mogelijk ook wat simplistisch. Desondanks hoop ik dat dit kleine overzicht een inkijk geeft in de potentie die videospellen kunnen hebben voor etnografische collecties. Zij vormen een van de meest dynamische en complexe media waarin kunst, cultuur en interactie samen komen. Er rest alleen nog één groot probleem: wat valt er precies te verzamelen aan videogames en hoe doe je dat?

Hoe/wat verzamelen?

Volgens Alexander Galloway, een van de weinige theoretici op het gebied van computerspellen, zijn games geen objecten, maar zijn zij acties: "If photographs are images, and films are moving images, then video games are actions. (...) Without action, games remain only in the pages of an abstract rule book. Without the active participation of players and machines, video games exist only as static computer code".⁸ Als er één ding te leren valt uit dit inzicht, dan is het wel dat slechts het verzamelen van de *hard-copy* van een spel niet genoeg is. Het in de collectie hebben van een Nintendo *cartridge* met daarop Super Mario vertelt weinig over de globale socioculturele processen die hiermee samenhangen. In het geval van een spel als World of Warcraft is de situatie nog ingewikkelder. Elke speler creëert zijn eigen unieke karakters die de virtuele wereld vullen. Zonder deze karakters is het spel niets, maar het is onmogelijk om alle karakters te verzamelen. Zelfs als het wel mogelijk zou zijn, zou dat nog niks zeggen over de betekenis van het spel in de echte

8 A.R. Galloway, *Gaming – Essays on Algorithmic Culture* (Minnesota 2006) 2.

wereld. Daarvoor is input nodig van spelers, die vertellen over hun ervaringen in en met het spel.

Technisch gezien zijn er ook verschillende uitdagingen. Hoe zorg je er bijvoorbeeld voor dat je een spel over 100 jaar nog kan openen? Het verzamelexperiment in het MoMA koos ervoor om zoveel mogelijk te proberen om de broncode van spellen te verzamelen. Op die manier was het spel echt in bezit van het museum en zou het ook mogelijk zijn om het in de toekomst te kunnen vertalen naar nieuwe systemen, op het moment dat hedendaagse programmeertalen buiten gebruik zouden raken. De wens om de broncode te bemachtigen stuitte vanzelfsprekend op bezwaren bij de commerciële bedrijven die deze spellen maakten, uit angst voor concurrentie. Waar het bemachtigen van de broncode niet mogelijk was, koos het MoMA er dan ook voor om speelbare demo's en filmopnames van het spel te verzamelen.

Conclusie

Het recente karakter van deze ontwikkelingen en de complexe technische, culturele en misschien ook wel ontologische ('wat is een object?') vraagstukken die behandeld moeten worden, leiden ertoe dat het verzamelen van videogames nog niet eens in de kinderschoenen staat. Als volkenkundige musea echter daadwerkelijk het heden willen verzamelen, dan zullen zij er niet aan ontkomen om videospellen als één van de meest complexe en representatieve cultuurelementen van ons huidige tijdsgewricht aan de collectie toe te voegen. In de woorden van Stefan Schwingeler: "we clearly see that both commercial and serious games are ideological and political spaces that frame our perspective on the other and that are virtual worlds that aim to convince players of certain ideas".⁹ Als zodanig is het verzamelen van games niet meer dan een logisch vervolg op de eeuwenlange verzamelpraktijk van etnografische musea.

⁹ Lezing van Stephan Schwingeler 'Global Games - The significance of videogames' op het kanaal van MuseumVolkenkunde YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=2j3clxykln0&index=62&list=PLwoucktC042RzwJyf1Jc6NTqCoL6RlIbKC> (geraadpleegd 30 augustus 2016).

HET DRENTSE HEIDESCHAAP

Levend erfgoed of reconstructie?

JESPER OLDENBURGER

HET DRENTSE HEIDESCHAAP

“Schaapsherder van Exloo verkoopt dikke onzin’, aldus een betrokkene. ‘Hij is een fantast die uitlatingen doet zonder zich in de materie te verdiepen!’”¹ In de wereld van het Drentse heideschaap kan de sfeer gedurende de eerste maanden van 2016 rustig als ‘gespannen’ worden omschreven. Het botert niet tussen schapsherder Jos Robroek, eind 2015 aangesteld als verantwoordelijke over de Exloose kudde heideschappen, en de overkoepelende stichting Schaapskudde Exloo. Het conflict loopt via diverse kranten, Robroek wordt uiteindelijk ontslagen, en het mondt in augustus 2016 zelfs uit in een rechtszaak. Hoewel het geschil ook draait om diverse financiële en organisatorische aspecten, is het vooral Robroeks kritiek op het voorgeschreven fokbeleid dat centraal staat. De Drentse Heideschappen waren in de ogen van Robroek niet sterk genoeg. De dieren waren te kwetsbaar, konden niet overleven op de schrale gronden in Drenthe en produceerden te weinig lammeren. Om deze tendens tegen te gaan wilde Robroek buitenlandse rassen inbrengen. Dit zou de dieren sterker maken, maar wel het beroemde uiterlijk van het Drentse Heideschaap op het spel kunnen zetten. Dit was iets wat de overkoepelende stichting niet kon accepteren. Het Drentse Heideschaap moest zuiver blijven, het moest zijn exterieur behouden en Robroek moest het opgelegde fokdoel blijven volgen.² De fundamenten voor dit slepende conflict waren gelegd.

Waarom was dit fokdoel zo belangrijk? Waarom wordt er op schapen met een bepaald uiterlijk gefokt? Eén van de belangrijkste redenen is dat het Drentse Heideschaap wordt gezien als levend erfgoed. Het Drentse Heideschaap is namelijk niet alleen een zeldzaam en eeuwenoud, maar ook een typisch Nederlands ras en, zo gaat de redenering, verdient daarom actief ‘bewaard’ te worden. Sterker nog, de Drentse schaapskudde staan sinds 2015 ook op de Nationale Inventaris Immaterieel Cultureel Erfgoed. En dit heeft het aanzien van dit schapenras alleen maar doet stijgen.³ Het label ‘levend erf-

- 1 A. Bodde en E. van Tellingen, ‘Schaapsherder van Exloo verkoopt dikke onzin’, *Dagblad van het Noorden* (28 maart 2016) via <http://www.Dvhn.nl/drenthe/'Schaapsherder-van-Exloo-verkoopt-dikke-onzin'-21229322.html> (geraadpleegd 4 september 2016).
- 2 J. van Brummelen, ‘Ontslag herder hing in de lucht’, *Dagblad van het Noorden* (1 april 2016) via <http://www.dvhn.nl/drenthe/Ontslag-herder-hing-in-de-lucht-21239026.html> (geraadpleegd 11 september 2016).
- 3 Website provincie Drente, <http://www.provincie.drenthe.nl/actueel/nieuwsberichten/@117127/drentse-gescheperde/> (geraadpleegd 7 september 2016).

goed' heeft het Drentse Heideschaap dan ook zeker geen windeieren gelegd. Toch is dit geen onproblematisch concept. Sterker nog, er ligt een ingebouwde tegenstelling aan ten grondslag. Het onderdeel 'erfgoed' veronderstelt een zekere mate van stabiliteit en ouderdom, terwijl 'levend' juist veranderlijkheid en vernieuwing impliceert. Het is dan ook hier, zodra we naar de dagelijkse praktijk van het schapenfokken gaan kijken, dat het concept wringt.

Het bewaren van een ras is namelijk zo simpel nog niet. Dieren kunnen nou eenmaal niet in een glazen vitrine gestopt worden. Ze leven, ze sterven, ze planten zich voort en dit alles moet, wil je het ras in stand houden, door de mens gereguleerd worden. Door de fokker, om precies te zijn. Hij of zij maakt elk jaar weer de keuze welke dieren zich mogen voortplanten. Dit wordt gedaan met dieren die het fokdoel zo precies mogelijk benaderen. Het is dan de hoop en de verwachting dat het geproduceerde nageslacht het fokdoel zo goed mogelijk benadert – met nadruk op benadert, want het perfecte schaap bestaat niet. Het vakmanschap van de fokker, de kwaliteit van zijn 'fokkersoog', is dan ook een belangrijk instrument om een zeldzaam ras in te stand te houden. Als de Drentse Heideschappen zich op eigen houtje zouden mogen voortplanten, zo wordt er geredeneerd, dan zou het ras op ontoelaatbare wijze verwilderen. En dan zou een kostbaar stuk Nederlandse geschiedenis verloren gaan.

Dit gedachtengoed ligt ten grondslag aan het conflict rondom het Drentse heideschaap. De stichting houdt vast aan haar nauw omschreven fokdoel vanuit cultuur-historische overwegingen, terwijl de herder juist het belang van de dieren zelf benadrukt en daarmee de veranderlijke en soms ongrijpbare natuur iets meer speelruimte wil geven. Enkele vragen dringen zich nu op. Wie heeft er bepaald dat juist dit ras een cultuurhistorische waarde heeft? En, nog belangrijker, wie heeft eigenlijk bepaald hoe het Drentse Heideschaap en andere zeldzame huisdierenrassen er uit moeten zien? Om deze vragen te kunnen beantwoorden is het van belang het jaar 1976 te bestuderen: het jaar dat de Nederlandse Stichting Zeldzame Huisdierenrassen werd opgericht.

Deze stichting, mede mogelijk gemaakt door een subsidie vanuit de Stichting Fonds Nederlandse Veefokkerij, vond haar oorsprong in een knagende bezorgdheid over het langzaam uitsterven van enkele 'typisch Nederlandse huiskierrassen'. In het buitenland bestonden dergelijke instanties al langer⁴ en men was van mening dat ook in Neder-

4 Rare Breeds Survival Trust in Engeland (1973) , La Société d'Ethnozoologie (1965) en ten tijde van de oprichting van Stichting Zeldzame Huisdierrassen werden ook in Italië en in de Verenigde Staten vergelijkbare verenigingen opgericht.

land meer aandacht moest worden gegeven aan het in stand houden van bijvoorbeeld de Brandrode Runderen, Lakenvelder Geiten, Groningse meeuwen, de Spreeuwkopeend en de Hyacinthduif. Dr. Jansen, de toenmalige voorzitter van de SZH, zette in 1978 een aantal redenen hiervoor uiteen: "Een van de voornaamste is het conserveren van de erfelijke eigenschappen die bij het uitsterven van een ras zouden verdwijnen. Andere zijn de cultuur-historische waarde die de rassen als fokproducten uit het verleden bezitten, de waarde die deze rassen bezitten voor wetenschappelijk onderzoek en het nut voor het onderhoud, door begrazing, van semi-natuurlijk terreinen of oude cultuurgraslanden. Een belangrijke reden is ook fokkers van zeldzame rassen deugdelijk te kunnen adviseren."⁵

De Stichting Zeldzame Huisdierrenrassen trapte in 1976 hun activiteiten af met een uitgebreide inventarisatie. Het bijbehorende, door Van Helden en Minkema geschreven verslag schetste een bonte collectie van in Nederland aanwezig rassen, maar liet tevens de problematiek rondom de kwestie zien. Er bestond namelijk nog veel onduidelijkheid over hoe de specifieke rassen te definiëren en ook de beschikbare literatuur had haar beperkingen. Zo werd het Drentse Heideschaap ingedeeld bij de categorie 'kleine heideschappen'. Dit is een categorie die haar oorsprong vindt in de al in 1835 verschenen Handleiding tot de Inlandsche Schaapteelt van professor Alexander Numan. Dergelijke overzichtswerken zijn een zeldzaam verschijnsel in de wereld van het Nederlandse schaaap. De samenstellers van de inventarisatie moesten het dan ook vooral doen met relatief oude literatuur, waarvan de auteurs elkaar ook nog eens veelvuldig napraten.⁶

Hoewel het schrijven over het Nederlandse schaaap een weinig dynamisch veld is, hebben de schaaapen (en hun fokkers) zelf sinds 1835 duidelijk niet stilgezeten. Van Helden en Minkema moesten dan ook concluderen dat er een zekere discrepantie bestaat tussen de Drentse Heideschaaapen die zij voor zich zagen en hoe deze bijna 150 jaar eerder werden omschreven. Sterker nog, ze stelden dat "het zgn. oud-Drentse type nog maar zeer sporadisch voorkomt." De verschillen tussen het oude en het huidige type betreffen vooral het exterieur. Het oude door Numan beschreven type had nog "een rechte profiellijn, een matte beharing en een kuifje tussen de horens." Daarnaast was de spiraalvorming van de horens van de rammen wijder dan bij het "nieuw-Drentse type."⁷ Deze

5 J. Jansen, 'Ten geleide', *Inventarisatie van Zeldzame Huisdierrassen in Nederland door W. van Helden en D. Minkema* (1978).

6 Van Helden en Minkema noemen specifiek de namen van Blink, Kroon, Kroes en Van Leeuwen.

7 *Inventarisatie van Zeldzame Huisdierrassen in Nederland door W. van Helden en D. Minkema* (1978) 30.

verschillen lijken miniem, maar het zijn juist dit soort verschillen die ten grondslag liggen aan conflicten zoals hierboven beschreven.

Één van de oorzaken van deze verschuiving in het exterieur van het Drentse heideschaap vinden we een paar pagina's verder, waar een uitgebreid overzicht wordt gegeven van de geïnventariseerde kuddes. De door Minkema en Van Helden zo gewenste raszuiverheid was duidelijk een zeldzaamheid. In veel van de kuddes is op een gegeven moment 'ander bloed' toegevoegd. Zo zijn vaak vlees- of melkschapen ingebracht om de economische productie van een kudde op te krikken. Daarnaast zijn veel van de kuddes een mengelmoesje van allerhande andere typen heideschapen, zoals Schoonebekers, Veluwse Heideschapen of Kempische heideschapen. De rassen dreigden te verwateren, aldus Van Helden en Minkema, en het enige wat deze teloorgang in hun ogen kon stoppen was een gericht fokbeleid met een duidelijk fokdoel.⁸ Zij pleitten voor een nauwe samenwerking (onder het toezicht van de SZH) tussen de fokkers, waarbij niet alleen geschikte fokkrammen worden uitgewisseld maar waar eerst en vooral een fokdoel wordt opgesteld. Van Helden en Minkema gaven alvast een voorzetje door de verschillende fokkers van advies te voorzien. Allereerst moest men stoppen naar eigen inzicht te fokken en zich gaan beperken tot het zuivere ras. Hoewel er nog geen officieel fokdoel op tafel lag waren Minkema en Van Helden niet bang om adviezen te geven als "wat meer voskleur", of "wat bruine-, vosse-, en smoddekoppen inbrengen."⁹

Het Drentse Heideschaap moest in 1978 als het ware opnieuw gecreëerd worden, of op zijn minst uit de huidige populatie worden gefilterd door alleen de meest 'Drentse' dieren zich te laten voortplanten. Dit vergde samenwerking, overleg en eensgezindheid en dit proces kwam langzaam op gang. Na het initiële overleg tussen alle betrokken bij de Drentse schaapskudden in 1983 ging het echter snel. Mede door financiële ondersteuning vanuit de SZH kreeg het Drentse Heideschaap in 1984 een officieel fokcentrum en een jaar later verenigden de betrokken zich in de 'Fokkersvereniging Het Drentse Heideschaap'.¹⁰ De vijftientig leden, met gezamenlijk ongeveer 400 schapen, stelden zichzelf in het verlengde van de SZH als doel het behouden van de raseigenschappen van het Drentse Heideschaap. Maar welke type Drents Heideschaap wordt hier nu eigenlijk actief bewaard? De fokker van de kudde in Dwingeloo had hier in 1996 een duidelijke visie op:

8 Ibidem, 40.

9 Ibidem, 35.

10 'Het Drentse Heideschaap', *Zeldzaam Huisdier* 2 (1986) 29; R. Zanderbrink, 'Schaapskudden: een blijvend onderdeel van het Nederlandse landschap', *Avicultura* 6 (1994) 33-35.

“De schapen kunnen echter niet meer zo klein zijn als de exemplaren van het oude ras. Dat oogt niet voor het publiek, bovendien krijg je ze niet meer zo klein; de omstandigheden zijn niet meer zo bar als vroeger. Als je leest wat ze vroeger te eten kregen!” Sterker nog, in hetzelfde artikel valt te lezen dat de vereniging (inmiddels een officieel stamboek) vooral de nieuwe variant propageerde: een schaap dat iets zwaarder is, hoger op de poten staat, een glanzende kop heeft en waarvan de oeien niet altijd meer gehoornd zijn.¹¹ Ook vandaag de dag stelt het stamboek dat de meeste kuddes veelal samengesteld zijn uit dieren van dit nieuwe type.¹²

In tegenstelling tot het oude type, is dit nieuwe type Drents Heideschaap tot in de puntjes gedefinieerd. De bijbehorende rasstandaard heeft zich inmiddels ontwikkeld tot een document van tien pagina's en bespreekt het gehele exterieur van het Drentse Heideschaap. Zo moet de bek “smal en fijn zijn met een onder- en bovenkaak die één lijn vormen.” Het ideale type heeft tevens een staart die gelijkmatig bewold is en een stompe staartpunt die niet te hoog of te laag geplaatst is. Daarnaast wordt van de ram verwacht dat hij een zekere mate van ‘adel’ en ‘mannelijkheid’ uitstraalt.¹³ Dit document vormt de basis voor het keuringssysteem dat op zijn beurt weer de basis vormt van het werk van het stamboek. Jaarlijks worden de rammen en oeien beoordeeld door ervaren keurmeesters. Een ram met een score van 70 of hoger wordt bijvoorbeeld gezien als een dier dat het ras op uitstekende wijze in stand houdt, terwijl een dier met meer dan 80 punten zelfs wordt beschreven als een ‘rasverbeteraar’.¹⁴ Deze rasstandaard, en daarmee ook het fokbeleid en het fokdoel, zijn dus vooral gericht op de instandhouding van dit nieuwe Drentse Heideschaap.

Onder aanvoering van de Stichting Zeldzame Huisdierenrassen is het Drentse Heideschaap eind 20ste eeuw opnieuw uitgevonden. De wens om levend erfgoed actief te bewaren heeft juist geleid tot een exacte definiëring van dat erfgoed, of zelfs tot de creatie van dat erfgoed. Het exterieur van het Drentse heideschaap ligt nu tot in de puntjes vast en nu pas is duidelijk wat een Drents Heideschaap precies is. Het belang van ‘zuiverheid’, onderliggend aan het conflict tussen Robroek en de overkoepelde stichting,

11 Crince, ‘Het Drentse Heideschaap’, *Avicultura* 6 (1996) 27-29.

12 Website het Drents Heideschaap, <http://www.drentsheideschaap.nl/index.php/historie> (geraadpleegd 11 september 2016).

13 Website het Drents Heideschaap: Raskenmerken, <http://www.drentsheideschaap.nl/index.php/raskenmerken/2-drents-heideschaap/drents-heideschaap/6-rasstandaard> (geraadpleegd 11 september 2016).

14 Website het Drents Heideschaap: Keuringsregistratie, <http://www.drentsheideschaap.nl/index.php/fokken/43-keuringsregistratie> (geraadpleegd 11 september 2016).

is dan ook enkel in deze context te begrijpen. Maar als het ras pas in de laatste decennia exact gedefinieerd is, waarom doen we dan alsof het eeuwenoud is? Waarom moet dan juist dit ras bewaard worden? Kan er überhaupt wel zoiets zijn als levend erfgoed? De recente reconstructie van het Drents Heideschaap leidt tot het zetten van vraagtekens bij de historische legitimatie van de activiteiten rondom de SZH en bij het concept van levend erfgoed. Het schaap dat nu te vinden is op de Drentse velden is namelijk niet het type schaap dat er eeuwen geleden rondliep.

HET DOORGEVEN VAN VERHALEN

SUZAN TE BRAKE

HET DOORGEVEN VAN VERHALEN

“(…) tastbare bewijzen uit het verleden verdienen het om bewaard te blijven, ze vertellen ons waar we vandaan komen, als boodschappers uit het verleden. Ze houden herinneringen levend en geven reliëf aan ons beeld van wie we tegenwoordig zijn”, zo volgt uit de beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg van het Ministerie van OC&W.¹ Dit citaat geeft weer waarom het belangrijk is om erfgoed te bewaren en te behouden voor de toekomst. Erfgoed geeft betekenis aan onze geschiedenis en identiteit. We moeten ons er echter bewust van zijn dat de betekenis die aan erfgoed wordt gegeven in de regel niet objectief is en dat zij daardoor ook niet uniform geldend kan zijn voor onze gehele maatschappij. Gregory Ashworth, John Turnbridge en Brian Graham verwoorden het als volgt: “Even within a single society, pasts, heritages and identities should be considered as plurals. Not only does heritage have many uses but it also has multiple producers, both public-private, official-non-official and insider outsider, each having varied and multiple objectives in the creation of heritage.”² Erfgoed is dus in feite een selectie bestaand vastgoed waar wij – de maatschappij – vandaag de dag een bijzondere betekenis, of te wel waarde, aan geven. Die betekenis is echter niet statisch. Integendeel, deze is aan verandering onderhevig, onder andere door de invloed van tijd, plaats en/of achtergrond; deze factoren maken de betekenis van erfgoed feitelijk altijd pluraal en subjectief. In dit essay zal er op dit thema verder worden ingegaan door de werkwijze te bespreken van non-profitorganisatie BOEi, die zich richt op het restaureren en herbestemmen van cultureel erfgoed.

Voordat er besproken wordt hoe BOEi waarde en betekenis toekent aan bestaand vastgoed is het van belang om inzicht te krijgen in de organisatie zelf. Deze werd op initiatief van enkele marktpartijen en overheden opgericht in 1996, tijdens het Jaar van het Industrieel Erfgoed. BOEi ontstond vanuit de behoefte van de markt en overheden om op een professionele manier richting te geven aan alle initiatieven rondom het behoud en ontwikkelen van industrieel erfgoed. Als pionier blies BOEi deze monumenten nieuw

- 1 Ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschap, *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg* (Den Haag 2009).
- 2 G. J. Ashworth, J.E. Tunbridge, en B.J. Graham, *Pluralising pasts: heritage, identity and place in multicultural societies* (Londen 2007) 2.

leven in, door nieuwe functies aan het erfgoed toe te voegen. In de jaren daarvoor was de visie op herbestemming tamelijk conservatief: het behouden van een monument was mogelijk, maar dat kon volgens die visie het best met dezelfde functie. Dus terwijl er in voorgaande periodes juist waarde en betekenis werd toegekend aan de oorspronkelijke functie van erfgoed verschoof deze toekenning van waarde naar een mix tussen nieuw gebruik en de bestaande cultuurhistorische waarden van het gebouw. Tegelijkertijd betekent dit dat de werkwijze van BOEi anders is dan die van een klassieke projectontwikkelaar: er wordt namelijk niet met een leeg vel papier begonnen. Er wordt juist rekening gehouden met het gebouw zelf en de plek die het inneemt in de omgeving. Het is zaak daarbij om de nieuwe functie op een passende manier in het monument te krijgen, zodat er zo min mogelijk aanpassingen aan het casco nodig zijn. Er vindt daarom bijvoorbeeld vaak eerst een bouwhistorisch onderzoek plaats om zicht te krijgen op de bijzondere aspecten van een pand.

Over het algemeen laat de werkwijze van BOEi zich typeren als een stadsherstelformule: voorkom verval, onderzoek de haalbaarheid van herbestemming, zoek een nieuw passend economisch verantwoord gebruik, koop het monument, restaureer het en zorg daarmee voor vitaal behoud. BOEi opereert op deze manier als ontwikkelaar, maar ook als investeerder, beheerder en adviseur. Bovenstaande aanpak lijkt logisch en uniform toepasbaar, maar door de grote diversiteit van gebouwen vergt ieder project een unieke aanpak; welke onderdelen van een monument behouden blijven is veelal een afweging tussen de bouwhistorische waardenstelling, bouwkundige ingrepen ten behoeve van de nieuwe functie, financiële haalbaarheid en de constante dialoog met de betrokken partijen, waarin ook het belang van cultuurhistorie een rol speelt. Cultuurhistorie en het leveren van goede kwaliteit zit in het DNA van BOEi en staat centraal in elk project. Dit is ook procesmatig vastgelegd.

Het herbestemmen van monumenten betekent vaak nieuwe hoofdstukken toevoegen en soms zelfs het beginnen van een tweede leven. Daarbij dient wel altijd het verleden te geraadpleegd te worden: de verhalen die de gebouwen met zich meedragen zijn ontzettend belangrijk voor BOEi. Die komen naar voren uit de gebruiksgeschiedenis in een bouwhistorisch onderzoek, maar sinds kort worden ook ieder jaar twee projecten uitgebreider gedocumenteerd. De resultaten worden via een speciale pagina op de website voor een breed publiek ontsloten zodat een beeld van de oorspronkelijke functie van een gebouw bewaard blijft. Dat er enige subjectiviteit in de gedocumenteerde verhalen zit

wordt erkend en is volgens BOEi geen probleem: juist het achterhalen van verschillende verhalen, deze met elkaar confronteren en op één plek ontsluiten, maakt voor het publiek de diversiteit van betekenissen die een gebouw met zich meedraagt zichtbaar. Deze oral history wordt door BOEi dus gezien als een verrijking van de herbestemming en geeft aan hoe complex en veranderlijk het toekennen van waarde is. Vanuit dit perspectief is het dan ook niet meer dan logisch dat BOEi zich niet enkel ten doel heeft gesteld de verhalen uit het verleden door te geven, maar juist om daar ook nieuwe hoofdstukken aan toe te voegen door nieuwe functies aan leegstaand erfgoed te geven.

Een voorbeeld van hoe BOEi omgaat met bestaande betekenissen en nieuw gebruik is de casus 'De Broodplank': "Door de verbouwing zijn veel sporen van nonnen natuurlijk al aan het verdwijnen. Alleen in kleine hoeken kom je ze dan ineens nog tegen. Achter het raampje van de zijdeur hangt een wit gehaakt gordijntje dat nog door de nonnen gemaakt moet zijn. En in een kastje links bij dezelfde deur zijn de planken nog met plastic bekleed. Maar wat een gekke kast eigenlijk... hij heeft in feite drie toegangen, een bij de hal, één bij het kamertje er achter en een vanuit de kelder. Adri Ederveen van de Soete Moeder heeft er wel een verklaring voor: "Er wordt gezegd dat dit een doorgeefluik was voor brood." Het verhaal gaat dat de nonnen er in hun teruggetrokken levensstijl niet zo'n trek in dat hadden dat Jan en Alleman zomaar binnen kwam in het kloosterdeel. De bakker, of bakkersjongen kon dan het brood naast de zijdeur door dit kastje aangeven aan een non die het in de andere kant aanpakte. Dat zou ook de reden zijn dat de planken met plakplastic zijn bekleed. Bevestigd is het verhaal niet: Adri hoorde het maar van één persoon. Door de hoek die de kast maakt lijkt het ook enigszins omslachtig om grotere hoeveelheden brood door binnen te brengen, maar het is wel een snelle verbinding met de kelder."³

Bijzonder is dat naar aanleiding van reacties op de website, die verschillende verhalen bij elkaar heeft gebracht, is gebleken dat deze 'broodplank' in het verleden een heel andere functie had. Zoals bovengenoemde auteurs schrijven: de definitie van erfgoed is de betekenis die wij zelf aan dit erfgoed geven. Die betekenis is soms dus nog aanwezig bij de gebruikers uit het verleden, en veelal zijn er meerdere betekenissen tegelijk actief, wat een spanningsveld oplevert. Het gaat er voor BOEi om verhalen zoals bovenstaande door te geven en tegelijkertijd leegstaand erfgoed nieuw leven in te blazen

3 Website BOEi: Mensen vertellen, <http://www.boei.nl/mensen-vertellen> (geraadpleegd 15 september 2016)

door nieuwe hoofdstukken toe te voegen. Het erfgoed herbestemmen en restaureren met oog voor kwaliteit, duurzaamheid en innovatie.

GATEKEEPERS EN SHARED AUTHORITY IN HET RIJKSMUSEUM

MARIA HOLTROP

Verbinden, betekenis geven aan en een representatief overzicht bieden van de Nederlandse kunst en geschiedenis, dat is de missie van het Rijksmuseum.¹ Met andere woorden, conservatoren van het Rijksmuseum zijn in zekere zin vormgevers van de nationale geschiedenis: ze bepalen wat waarde heeft en wat niet. Zij kiezen welke historische onderwerpen behandeld worden (in zowel de vaste opstelling als ook in tijdelijke tentoonstellingen) en bepalen wat aan de collectie moet worden toegevoegd. Met hun thema- en objectkeuzes geven zij aan wat de bezoeker zou moeten zien en zou moeten weten binnen een bepaald historisch onderwerp. Ze zijn dus *gatekeepers* van de geschiedenis die duidelijk de criteria van waarde bepalen.

Oorspronkelijk is *gatekeepers* een term die vooral in de communicatiewetenschappen wordt gebruikt, maar sinds kort is het ook een belangrijk thema binnen de publieksgeschiedenis. *Gatekeepers* zijn personen die bepalen welke informatie wordt doorgegeven en welke informatie niet.² Als het gaat om de vorming van een nationale geschiedenis zijn museumconservatoren, maar ook leraren op scholen, hoogleraren op universiteiten en publicisten *gatekeepers*. Zij bepalen wat er tot het nationale verleden behoort, hoe daar over wordt gesproken, en welk perspectief er wordt gebruikt. Hun keuze daarin is niet geheel vrij. Ze worden veelal geleid door de beschikbaarheid van de objecten. Het slagen van een tentoonstelling valt of staat bij de objecten die voor handen zijn en zonder geschikt object kan er geen verhaal verteld worden. Daarnaast moet een onderwerp aantrekkelijk en begrijpelijk zijn voor het publiek en is het belangrijk dat er een bepaalde mate van urgentie is om deze specifieke historische gebeurtenis te belichten – hoewel dit over het algemeen voor publicaties van alle historici geldt.

Het gevolg is dat museumconservatoren dus afhankelijk zijn van de beschikbaarheid van collecties, vaak bijeengebracht in vroegere tijden. Zij staan als het ware op de

1 Website Rijksmuseum, <https://www.rijksmuseum.nl/nl/organisatie/visie-en-missie> (22 augustus 2016).

2 Kurt Lewin was de eerste die de term *gatekeeper* gebruikte om moeders en echtgenotes te beschrijven die bepalen welke maaltijd op tafel komt, maar ook om te bepalen hoe een nieuwsbericht in het journaal komt. Deze term is vervolgens veelvuldig gebruikt in verschillende disciplines, waaronder public history. Zie: K. Lewin, 'Frontiers in Group Dynamics', *Human Relations* 1:2 (1947) 145.

schouder van hun voorgangers. Deze hebben het voorwerk gedaan en hebben gelukkig de voorwerpen bewaard waar conservatoren nu nog gebruik van kunnen maken. Maar, het omgekeerde geldt hetzelfde. Zij hebben met hun eigen ideeën en eigen visie niet behouden wat zij niet interessant of belangrijk genoeg vonden. Bepaalde thema's stonden in vroegere tijden minder op het netvlies en criteria voor collectievorming zijn veranderd. Daar hebben museumconservatoren nu nog steeds mee te maken, ze kijken als het ware met de ogen van hun collega's. En dat is niet altijd eenvoudig: want hoe kun je een nieuwe visie op het verleden laten zien als je werkt met 'oud' materiaal? Hoe kun je voorwerpen opstellen die er niet zijn? Hoe kun je uit de tradities en gewoontes breken van vroegere tijden? Hoe kun je andere perspectieven op het verleden tonen? En andere personen die niet uit de elite komen aan het woord laten? Dit geldt voor veel, zo niet alle conservatoren van alle musea. Toch denk ik dat historische conservatoren er het meest mee te maken hebben, zeker als ze zich bezig houden met koloniale geschiedenis.

Het koloniale verleden is bij uitstek gekleurd door een bijbehorende visie op de wereld. Hoe kun je hiervan loskomen? Een van de manieren is om nieuw onderzoek te doen en op een andere manier te kijken naar objecten. In het Rijksmuseum is dat onder andere gebeurd met een gouden octrooidoos die voor de West Indische Compagnie gemaakt was.³ Daarin zat een document waarmee het gezag van de WIC overgedragen werd aan prins Willem IV van Oranje. Deze doos gold als een prachtig voorbeeld van Nederlandse kunstnijverheid en de kunststroming rococo. Lange tijd had men niet goed gekeken naar de voorstellingen. Het was duidelijk dat de belangrijke handelswaren ivoor en goud op de doos afgebeeld stonden. Maar in de linkerhoek bleek ook het derde belangrijke handelsproduct te zien te zijn: mensen. Dit werd bij nauwkeurig kijken opgemerkt door een van de conservatoren en gaf een hele andere lading aan het luxueuze voorwerp. Naast dat de doos nog steeds als voorbeeld van de rococo geldt, verwijst het voorwerp nu in het museum ook naar slavernij.⁴ Een object kan dus verschillende verhalen in zich dragen en op meerdere manieren worden bekeken. Hoe een object wordt beschouwd kan van de context en de tijd afhangen.

Naast het doen van onderzoek, is het ook mogelijk om door middel van *shared authority* nieuwe visies en perspectieven toe te laten in het museum. *Shared authority*

3 De handel van de West-Indische Compagnie in Afrika. Rechthoekige octrooidoos van schildpad en goud. Gemaakt door de goudsmeden Jean Saint (toegeschreven) en François Thuret in Amsterdam, 1749. Het objectnummer is NG-NM-824 en de afmetingen zijn 5,8 cm (hoogte) × 18,0 cm (diepte) × 11,9 cm (breedte) × 614 gram (gewicht).

4 G. van der Ham, *Dof goud. Nederland en Ghana, 1593-1872* (Amsterdam 2013) 11-15.

houdt in dat mensen van buiten het museum meedenken over presentaties en de inhoud van het museum. Het is minder een aanpak van bovenaf, maar richt zich meer op een samenwerking met anderen.⁵ Dit levert vaak nieuwe perspectieven op die de manier waarop geschiedenis wordt behandeld kan veranderen. Het kan bijvoorbeeld zin hebben om producten, zoals teksten en audiotours, te testen op een beoogd publiek. Wat valt hen op? Wat vinden ze goed? Wat missen zij? En wat moet anders? Door een samenwerking met mensen van buiten het museum kunnen blinde vlekken worden voorkomen.

Bij de ontwikkeling van de multimediatour over het koloniale verleden is er bijvoorbeeld gebruik gemaakt van een testgroep bestaande uit experts van dit verleden, activisten en mensen uit de gemeenschappen uit voormalige koloniën. We realiseerden ons namelijk dat wij als conservatoren van een museum een groep mensen zijn met een specifieke achtergrond met blinde vlekken die daarbij horen. Het was voor ons daarom belangrijk om van buitenaf te horen wat mensen er van vonden, voordat we de tour uitbrachten en het moeilijker zou zijn om veranderingen aan te brengen. We realiseerden ons dat het waarschijnlijk was dat wij als museumconservatoren niet alle gevoeligheden uit de tour konden halen en dat we juist daar een blik van buitenaf voor nodig hadden.

De teksten, die nog niet helemaal af waren, werden kritisch bekeken. Wat opviel was de focus op taal. De mensen uit de testgroep vonden dat er in de teksten van de tour vaak zonder emotie werd gesproken over de voor hen zeer pijnlijke geschiedenissen. Het koloniale verleden werd te neutraal en zelfs te rooskleurig beschreven volgens hen. Wij historici leren in onze opleiding om zo neutraal mogelijk over het verleden te schrijven. Emoties en waardeoordelen zijn zaken waar we ons verre van proberen te houden. Uit de groep bleek dat dit juist averechts werkte. Zij kregen juist het idee dat, waar wij dachten een zo neutraal mogelijke weergave van de werkelijkheid te laten zien, we de gebeurtenissen niet wilden benoemen zoals ze waren of dat we zelfs de verschrikkelijkheid van de geschiedenis wilden ontkennen. De kritiek van de respondenten hebben we voor een groot gedeelte verwerkt, soms niet letterlijk, maar wel de strekking ervan. Als we niet een blik van buiten op onze tour hadden gehad, hadden we ons het belang van taal minder snel of in mindere mate gerealiseerd. *Shared authority* heeft ons dus in dit geval nieuwe inzichten gegeven.

Kortom, musea kunnen goed gebruik maken van *shared authority*. Een blik van buitenaf kan de blinde vlekken aantonen en geeft vaak nieuwe inzichten. Toch zouden

5 M. Frisch, *A Shared Authority: essays on the craft and meaning of Oral and Public History* (Albany 1990).

conservatoren hun *gatekeeper*-schap niet moeten opgeven. Ze moeten zich bewust zijn van hun speciale rol en het gewicht ervan inzien. Zij vertellen de nationale geschiedenis aan het publiek en moeten zo veel mogelijk hun best doen om die vanuit meerdere perspectieven te vertellen. Ook moeten ze nadenken over de vorm van hun boodschappen, is zo neutraal mogelijk het best? Of zou je in sommige gevallen juist gebruik moeten maken van kwalificaties om aan te geven hoe verschrikkelijk we een onderdeel van de geschiedenis nu vinden? Om op bijvoorbeeld deze vragen een antwoord op te krijgen kan *Shared authority* als aanvulling handig zijn.

BAAS OVER DE GESCHIEDENIS

De geschiedenisdocent als publiekshistoricus en gate keeper

RENÉE TEN CATE

BAAS OVER DE GESCHIEDENIS

Tijdens de derde bijeenkomst van de debatreeks 'Criteria van waarde in de geschiedbeoefening', waarbij ik als docent geschiedenis in het voortgezet onderwijs mocht spreken, stond de vraag centraal of historici als *gate keepers* zouden moeten fungeren of juist een *shared authority* moeten nastreven. Daarbij werd ook de stelling geponeerd dat leraren per definitie gebruik moeten maken van publieksgeschiedenis. Over zowel de hoofdvraag als deze stelling hoefde ik niet lang na te denken; natuurlijk moet de historicus als *gate keeper* fungeren, en geschiedenisdocenten in het voortgezet onderwijs zijn misschien wel de belangrijkste *gate keepers*. Geschiedenisdocenten bevinden zich immers aan het front: zij zijn de meest directe schakel tussen de wetenschap en het publiek, en om die reden moet de academische geschiedenisdocent, met name op de havo en het vwo, afstand nemen van publieksgeschiedenis en academische geschiedenis in de les stimuleren. Echter, zoals wel vaker blijkt: het ideaal komt niet overeen met de werkelijkheid.

Drie verschillende soorten 'geschiedenismakers' kwamen naar voren in de debatreeks: de academische historicus, de publiekshistoricus en de amateuristische historicus. Al deze 'makers' van de geschiedenis doen onderzoek naar geschiedenis en/of brengen een geschiedverhaal onder de aandacht. Maar wie van hen is nou eigenlijk de baas over de geschiedenis? Is er sprake van een hiërarchie? Zou er sprake moeten zijn van een hiërarchie? Een lastige vraag, maar wellicht een overbodige vraag vanuit het perspectief van leerlingen: in de klas is de docent de baas van de geschiedenis. Op de universiteit waren mijn docenten immers mijn 'bazen' van de geschiedenis; zij hebben aan mij kennis over de geschiedenis overgedragen en aan mij de voorwaarden van de geschiedwetenschap geleerd, en nu was het aan mij om historische kennis en vaardigheden door te geven aan mijn leerlingen. Maar, zoals eerder geschreven: dit was het ideaal. Nu ik de praktijk van mijn geschiedenislessen aan het ontleden ben, blijkt mijn absolute heerschappij over de geschiedenis helemaal niet zo absoluut te zijn. Mijn geschiedenislessen komen tot stand in een ingewikkeld krachtenveld, waarbij ik mijn gezag deel met talloze andere geschiedenismakers en zelfs met de consumenten van geschiedenis, wat in mijn geval havo- en vwo-leerlingen zijn.

De eerste autoriteit die nadrukkelijk aanwezig is in mijn lessen, is het collectief aan academische historici dat de historische canon en het examenprogramma samenstelt. In dezelfde categorie vallen de historici die naar aanleiding daarvan de methodes schrijven. Als ik alleen de baas zou zijn, zou ik namelijk uitgebreid praten en discussiëren over het conflict tussen Johan van Oldenbarnevelt en Maurits, en over de continuïteiten en discontinuïteiten in westerse opvattingen over de Islam. Dit kan niet omdat ik qua tijd en vocabulaire rekening moeten houden met de methode en de examensyllabus, die weer rekening houden met de zogenaamde 'canon' van de geschiedenis. Ik, en vele docenten met mij, worden in de lespraktijk nog steeds zeer direct gestuurd door de academische wereld. De academische historici zijn zodoende, ook in mijn klaslokaal, de baas over de geschiedenis gebleven.

Dat betekent natuurlijk niet dat deze academische historici soeverein zijn. Want waarom is de geschiedenis van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden een context in het Centraal Schriftelijk Examen geworden in plaats van het conflict tussen Israël en Palestina? Waarom is er veel aandacht voor de geschiedenis van Duitsland in de negentiende en twintigste eeuw, maar niet voor de totstandkoming van de Republiek China? De antwoorden op deze vragen laten zien dat de academische historici op hun beurt hun macht over de geschiedenis delen met de natiestaat, 'de' westerse wereld en de actualiteit, oftewel: het maatschappelijk nut van geschiedenis. Echt verrassend is deze conclusie natuurlijk niet voor een historicus; tijdens de opleiding wordt veel aandacht geschonken aan deze drijvende krachten achter de geschiedschrijving.

Dat ik in mijn klas de macht over de geschiedenis ook in hoge mate deel met mijn leerlingen, was daarentegen een conclusie waar de opleiding mij niet op had voorbereid. Ik dacht dat ik de historische interesses en de kennis van mijn leerlingen vooral zou gaan sturen, maar in de praktijk ben ik de interesses van de leerlingen juist in toenemende mate gaan volgen. Eenmaal voor de klas bleek namelijk dat leerlingen niet luisteren omdat ik tegen ze zeg dat ze moeten luisteren. Leerlingen luisteren als ze willen luisteren. De geschiedenisdocent moet dus prikkelen om het publiek, dat niet in het geheel bestaat uit geschiedenisliefebbers, geïnteresseerd te krijgen. Helaas kun je als geschiedenisdocent niet, zoals *National Geographic*, gebruik maken van een spannend achtergrondmuziekje waardoor elk geschiedverhaal een thriller wordt. Je kunt wel je intonatie aanpassen, smeüige details accentueren, begrippen uit de vocabulaire van leerlingen gebruiken en voor de afwisseling zo nu en dan wat bewegende beelden laten zien. Oftewel: net als

musea, documentairemakers en filmmakers die zich richten op jongeren, probeert ook het gros van de geschiedenisdocenten te vermaken en te verbluffen. Daardoor is het niet zozeer de vraag of geschiedenisdocenten gebruik moeten maken van publieksgeschiedenis, want een groot deel van de docenten is bewust of onbewust publiekshistoricus geworden. En zo dient ook in het onderwijs de sensatiezucht van het publiek zich aan als een baas over de geschiedenis. Dat is misschien niet wat het ideaal dicteert, maar wel wat de praktijk vraagt.

Ten slotte komt een geschiedenisdocent veelvuldig in aanraking met de invloed die ouders, grootouders, musea, televisieseries, internetsites en games hebben op het geschiedbeeld en de historische interesse van leerlingen. Deze invloed uit zich in de vragen die leerlingen stellen, de antwoorden die ze geven en de werkstukken die zij inleveren. Zo was er onlangs nog een leerling die *Stronghold Crusader* wilde gebruiken voor zijn werkstuk over de kruistochten. Toen ik vroeg door wie dit boek geschreven was, moest de leerling lachen: 'Mevrouw, het is een computerspel.' Ook de opkomst van het fenomeen *Virtual Reality* is in deze categorie een opmerkelijke ontwikkeling. In het Westfries Museum kan er vanuit een bioscoopstoel rondgelopen worden door Hoorn in de zeventiende eeuw. Dit heeft ongetwijfeld gevolgen voor mijn lessen; ik praat over leven in de Middeleeuwen terwijl leerlingen zullen stellen er zelf geweest te zijn. Wat kan ik als docent nog aan die beleving toevoegen?

Publieksgeschiedenis komt, ook als je als docent ervoor kiest om er geen gebruik van te maken en zelf zo min mogelijk een publiekshistoricus te worden, vanzelf de klas binnen. Hetzelfde geldt voor geschiedenissen die door amateurhistorici geconstrueerd en verspreid worden. De makers van de talloze games en virtuele realiteiten zijn hier voorbeelden van, maar Wikipedia is wellicht het meest toonaangevende voorbeeld. Behalve dat deze online encyclopedie de belangrijkste bron is waar leerlingen gebruik van maken, zijn ook docenten, door de chronische tijdnoed die inherent is aan het onderwijs, consumenten geworden van de geschiedverhalen die via Wikipedia verspreid worden. En zo komt de praktijk nogmaals in botsing met het ideaal: van een deel van de geschiedenis die in de les aan bod komt, zijn de makers onbekend en zeer waarschijnlijk geen academici.

Geheel in lijn met de politieke ontwikkelingen sinds het einde van de achttiende eeuw, zijn de begrippen democratie en populisme nu ook van toepassing op geschiedenis. De macht over geschiedenis wordt gedeeld en in hoge mate beïnvloed door de

grillen van het publiek. Het is dus niet de vraag of historici een *shared authority* moeten nastreven; *shared authority* is een feit. En ook de stelling dat geschiedenisdocenten per definitie gebruik moeten maken van publieksgeschiedenis lijkt bij nader inzien niet relevant; geschiedenisonderwijs is een vorm van publieksgeschiedenis. Ten slotte zou ik de vraag of de historicus als gate keeper moet functioneren anders formuleren. In een wereld waarin mensen digitaal hun eigen (historische) werkelijkheid kunnen creëren, waarin de Piramiden van Gizeh naast Stonehenge gebouwd kunnen worden en waarin *Virtual Reality* zich ontwikkelt tot een ware teletijdmachine, is de behoefte aan *gate keepers* groter dan ooit. Het gaat dus niet meer om de vraag 'of' historici *gate keepers* moeten zijn, het gaat om de vraag 'hoe' de geschiedenisdocent deze functie moet vervullen en welke verantwoordelijkheden de docent heeft.

Om deze reden moet er goed worden nagedacht over (het doel van) geschiedenisonderwijs en over de opleiding van toekomstige geschiedenisdocenten. Het is namelijk mijn overtuiging dat geschiedenisdocenten zeer geschikte *gate keepers* kunnen zijn; zij bevinden zich voortdurend in het epicentrum van de academische, amateuristische en publieksgeschiedenis. Echter, om geschiedenisdocenten hier ook toe in staat te stellen, zal er geïnvesteerd moeten worden in onderzoek en bijscholing. Want wat zijn precies de gevolgen van historische televisieseries, games en *Virtual Reality* op het geschiedbeeld en de behoeftes van leerlingen? Welke geschiedenismakers schuilen hierachter en welke historische en/of commerciële keuzes maken zij? Door kennis te nemen van de technieken die de nieuwe generatie het idee geven geschiedenis echt te ervaren en deze technieken in de les ook te gebruiken, zal de geschiedenisdocent in staat zijn om tegenwicht te bieden door het nut van geschiedenis, de praktijk van de geschiedwetenschap en discussies over het gebruik en misbruik van geschiedenis hier tegenover te plaatsen. Kortom: als geschiedenisdocenten een goede balans kunnen vinden tussen hun academische roeping en de behoeften van hun publiek, kunnen zij het verschil maken tussen de zin- en onzin van geschiedenis.

EEN ONVOLDOENDE VOOR HET EINDEXAMEN GESCHIEDENIS

FRANS ROTTEVEEL MANSVELD

Ieder jaar, zo halverwege mei, buigen ongeveer 77.000 middelbare scholieren zich over hun Centraal Schriftelijk Eindexamen (CSE) geschiedenis. Tijdens een drie uur durend examen krijgen zij vragen voorgeschoteld over de 'leerdomeinen' A en B: historisch besef en oriëntatiekennis. Piet de Rooy, emeritus-hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, zat de commissie voor die rond 2000 de inhoud van deze domeinen vormgaf. De opdracht voor de Commissie-De Rooy was vastgesteld door de Commissie-De Wit en hield in dat het geschiedenisprogramma op het basis- en middelbaar onderwijs moest bestaan uit een evenwicht van kennis, inzicht en vaardigheden.

Om tot een dergelijk evenwicht te komen, besloot de Commissie-De Rooy vijf domeinen te definiëren: historisch besef, oriëntatiekennis, thema's, geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie, en oriëntatie op studie en beroep. Ieder thema bestaat uit een aantal 'eindtermen' of leerdoelen waarvan verwacht wordt dat iedere eindexamenkandidaat ze beheerst. Zo is een van de onderdelen van het leerdomein A 'Historisch besef' het "schematisch ordenen van gebeurtenissen uit het eigen leven en uit de geschiedenis op chronologische volgorde".¹ Het meest ongrijpbare leerdomein, 'thema's', heeft als eindterm dat de "kandidaat aan de hand van een aantal nader omschreven concrete thema's (...) een beargumenteerd antwoord kan geven op inhoudelijke vragen van het betreffende thema".² Bij deze diachronische thema's valt te denken aan "gezin, huishouding en levensonderhoud", "Westerse en niet-westerse culturen" of "oorlog en vrede".³ Een andere belangrijke vernieuwing die de Commissie-De Rooy voorstelde, waren de 'tien tijdvakken'. Elk van deze tijdvakken heeft een aantal kenmerkende aspecten, die de eindexamenkandidaten uit hun hoofd moeten leren, in totaal zo'n vijftig zinnnetjes.⁴

1 *Eindexamen vwo geschiedenis 2016* pagina 1, <http://www.examenblad.nl/examen/geschiedenis-vwo-3/2016/vwo?topparent=vg41h1h4i9qe> (geraadpleegd 23 juni 2016).

2 *Eindexamen vwo geschiedenis 2016* pagina 4, <http://www.examenblad.nl/examen/geschiedenis-vwo-3/2016/vwo?topparent=vg41h1h4i9qe> (geraadpleegd 23 juni 2016).

3 *Samenvatting van het advies 'Verleden, heden en toekomst* pagina's 6-17, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2006/01/03/samenvatting-van-het-advies-verleden-heden-en-toekomst> (geraadpleegd 23 juni 2016).

4 *Verleden, heden en toekomst*, 6, 14-16.

In dit essay zal ik betogen dat een dergelijke opzet van het geschiedenis-
onderwijs het vak te kort doet en, misschien nog wel belangrijker, het potentiële maat-
schappelijke nut van het vak op de middelbare school zeer onvoldoende benut. Daarom
moet deze opzet snel veranderen. Ik zal mij eerst richten op de bedenkelijke indeling in
tijdvakken, de kinderlijke terminologie die in het voortgezet onderwijs gehanteerd wordt
en het gebrek aan diepgang, om vervolgens een alternatief voor te stellen. Om te begin-
nen, is het echter nodig kort in te gaan op het doel van geschiedenisonderwijs.

Op de basisschool en de middelbare school komt iedereen, of hij nu wil of niet,
in aanraking met het verleden. Deze periode is dan ook meest voor de hand liggende
moment om bij mensen interesse in geschiedenis te ontwikkelen en hen het belang van
geschiedenis te laten ervaren. Waar een museumdirecteur zijn best moet doen om de
bezoekers naar binnen te krijgen en een schrijver maar moet hopen dat zijn volgende
historische roman aanslaat, hoeft een geschiedenisleraar zich geen zorgen te maken over
de opkomst van zijn publiek. Des te belangrijker is de inhoud van zijn lessen. Bezoekers
van een historische tentoonstelling zullen hier interesse voor hebben, anders zouden ze
immers wel iets anders doen met hun tijd. Een geschiedenisleraar heeft echter ook leer-
lingen in de klas die geschiedenis maar stoffig, saai en nutteloos vinden, en liever zouden
gaan voetballen. Hen enthousiasmeren voor geschiedenis terwijl hij ook een verplicht cur-
riculum moet behandelen is een hele opgave.

Maar waar zou dat curriculum uit moeten bestaan? Leerlingen moeten een histori-
sche en maatschappelijke basiskennis opdoen, weten dat de Tweede Wereldoorlog in Ne-
derland van 1940 tot 1945 duurde en een idee hebben hoe ons staatsbestel is ontstaan.
Daarnaast zouden leerlingen bij geschiedenis moeten leren een kritische houding aan te
nemen, waarbij ze niet zomaar geloven wat er in de krant staat of wat een politicus roept.
Bovendien moeten ze ook relativiserings- en inlevingsvermogen krijgen om bepaalde maat-
schappelijke problematiek vanuit verschillende standpunten te begrijpen. Vwo-leerlingen
moeten daarbovenop nog een beeld krijgen van 'wetenschappelijke' geschiedenis. Zij
hoeven niet als doorgewinterde onderzoekers van de middelbare school te komen, maar
wel een basisidee te hebben van historische methodiek. Zij krijgen niet voor niets voor-
bereidend wetenschappelijk onderwijs. De leerlingen die geschiedenis als studiekeuze
overwegen, moeten van academische geschiedenis dan ook een redelijk beeld kunnen
verwerven.

In dit essay zal ik het voornamelijk hebben over het vwo-onderwijs, omdat Van Rooy's systeem mijns inziens daar het meest tekortschiet. Desondanks zie ik ook grote problemen op vmbo- en havo-niveau. Als leraren daar bijvoorbeeld niet meer toekomen aan het ontwikkelen van die kritische vaardigheden, in het bijzonder eigen oordeelvorming, omdat ze worden gedwongen de tijdvakken met hun zinnetje af te lopen, dan hebben we over tien jaar een generatie die overneemt wat de hardst schreeuwende politicus roept. Kritiek die voor alle onderwijsniveaus geldt, zijn mijn kanttekeningen bij de tijdvakindeling van Van Rooy. Iedere historicus zal beweren dat indeling in tijdvakken of periodes noodzakelijk is, maar dat die nooit perfect gedefinieerd kunnen worden en altijd onderhevig zullen zijn aan discussie. Toch is er ook weerstand tegen een dergelijke indeling van de tijd. Zo schrijft David Lowenthal in zijn magnum opus *The past is a foreign country*:

"Along with progress, dates and chronology are now out of fashion (...) constricting and simplistic. (...) History today follows not one Eurocentric line, but those of many diverse cultures, impossible (and politically incorrect) to lump within a common sequence. (...) Emphasizing economic, social and intellectual history further vitiated chronological relevance: cultures and ideologies proved less datable than kings and conquests."⁵

Lowenthal schrijft dat de geschiedenis van culturen en ideologieën niet goed samengaat met chronologie en periodiseren, en dat is nu net wat De Rooy met zijn tijdvakken wel heeft geprobeerd. Ik noem drie voorbeelden. Neem, ten eerste, het kenmerkende aspect 'de democratische revoluties in westerse landen: discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap'. Het zou logisch zijn om dit kenmerkende aspect in te delen bij de tijd van de burgers en de stoommachines, oftewel de negentiende eeuw. De Franse Revolutie zit daar misschien net niet meer bij – tenzij we natuurlijk van een 'lange' negentiende eeuw spreken – maar de golven van revoluties in 1830 en 1848 juist wel, net als de afschaffing van de slavernij in de meeste landen. Toch valt dit kenmerkende aspect onder het tijdvak van "de pruiken en de revolutie", de achttiende eeuw. De naam van dat tijdvak alleen al is ietwat typisch, alsof alleen in dat tijdvak revoluties plaatsvonden, en bijvoorbeeld niet in de negentiende eeuw, of de twintigste eeuw. Bovendien suggereert het woord pruiken in de naam van het tijdvak dat de boerenbevolking en arbeiders er niet

5 D. Lowenthal, *The past is a foreign country. Revisited* (New York 2015), 355.

toe deden, hoewel die juist een steeds belangrijkere maatschappelijke rol gingen spelen.

Mijn tweede voorbeeld is het eigenaardige kenmerkende aspect 'vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme'. De Commissie-De Rooy plaatst dat bij "de tijd van de wereldoorlogen", 1900-1950. Vond er voor 1900 en na 1950 geen verzet plaats tegen het West-Europese imperialisme? Suriname werd pas in 1975 onafhankelijk, en in de huidige Nederlandse overzeese gebiedsdelen is er nog altijd verzet tegen het 'West-Europees imperialisme' dat Den Haag over hen heet uit te storten.

Ten slotte het voorbeeld 'genocide (in het bijzonder op joden [sic]) als gevolg van discriminatie en racisme'. Dat is van de vijftig kenmerkende aspecten misschien wel het meest merkwaardige 'kenmerkende aspect'. De Rooy koppelt het aan de tijd van de wereldoorlogen. Om twee redenen is dat vreemd. Allereerst zijn genocides van alle tijden, ook, helaas, van recenter datum dan 1950. Neem de massamoorden in Rwanda (500.000 tot 1.000.000 doden in drieëneenhalve maand) en in Bosnië (ongeveer 8400 doden in drie dagen). Het is niet overdreven die als genocide te bestempelen, maar ze vonden plaats na 1950. Daarnaast lijkt het net alsof racisme en discriminatie van de Joden specifiek bij het begin van de twintigste eeuw horen, hoewel de Joden in de Bijbel al onderdrukt werden, de kruistochten een periodiek excuus waren om Joden in Europa aan te vallen, Shakespeare een vrij racistisch boek schreef over een Jood in het getto van Venetië en de Russische tsaren maar besloten speciale 'vestigingsgebieden voor Joden' aan te wijzen, omdat het ze niet lukte alle Joden uit Rusland te verdrijven. Dit kenmerkende aspect ramelt dus aan alle kanten.

De vraag is misschien wat het uitmaakt dat er ook revoluties buiten 'de tijd van de pruiken en de revoluties' plaatsvonden of waarom het zo erg is dat er ook na de Tweede Wereldoorlog nog tal van genocides zijn gepleegd. De crux bij het beantwoorden van die vraag zit hem in het woord *kenmerkend* aspect. Een kenmerkende eigenschap is niet alleen een eigenschap die bij iets hoort, maar is ook een *onderscheidende eigenschap*.

Kenmerkende aspecten moeten daarom niet alleen passen bij het tijdvak, maar ook niet passen bij de andere tijdvakken. Dat er hier en daar wellicht een kleine overlap zit omdat er in een totaal ander tijdvak wellicht eenzelfde soort iets heeft plaatsgevonden, waar vrijwel niemand meer iets van weet, is natuurlijk niet erg. Op het moment dat leerlingen de Rwandese genocide tussen 1900 en 1950 plaatsen, omdat genocide nu eenmaal het kenmerkende aspect van die periode is, of krasser nog, denken dat de

massamoorden in Rwanda geen genocide kunnen zijn, omdat ze niet tussen 1900 en 1950 plaatsvonden, is er echter wel iets fundamenteels mis met de tijdvakindeling. Dit effect wordt nog eens versterkt door de algemeen geformuleerde kenmerkende aspecten zoals 'vormen van verzet'.

Dit alles betekent zeker niet dat ik tegen periodisering in het geschiedenisonderwijs ben. Door duidelijke periodes aan te geven, hebben leerlingen meer houvast en is het makkelijker landelijke eindtermen voor te schrijven die op het CSE getoetst kunnen worden. Bovendien valt zo te garanderen dat de meest relevante tijdsperiodes de revue passeren, wat bijdraagt aan een verdere algemene ontwikkeling van leerlingen. Mijn bezwaar richt zich dan ook vooral tegen de kenmerkende aspecten, en niet alleen omdat de huidige set van bijzonder matige kwaliteit is en het erg lastig is goede, bruikbare kenmerkende aspecten te formuleren. Kenmerkende aspecten druisen volgens mij in tegen de aard van de historische wetenschap en werken met kenmerkende aspecten zoals de Commissie-De Rooy dat heeft voorgesteld, geeft leerlingen een verminkt beeld van de beoefening van geschiedenis, wat op vwo-niveau problematisch is.

Mijn laatste bezwaar tegen deze invulling van het eindexamen geschiedenis, is de minimale intellectuele vereiste die nodig is om een ruim voldoende voor het CSE te halen. Neem bijvoorbeeld vraag 1 van het eindexamen uit het eerste tijdvak van 2016. Dat lijkt op het eerste gezicht een interessante vraag te zijn, waarmee getest wordt of eindexamenkandidaten historisch gevoel hebben en gebeurtenissen die zij vooraf niet geleerd hebben toch op een tijdlijn kunnen indelen, maar schijn bedriegt. In elke beschrijving van de gebeurtenissen staat namelijk een kenmerkend aspect of zelfs een deel van of verwijzing naar de titel van het tijdvak, zoals hieronder duidelijk te zien is.

Nr.	Omschrijving	Kenmerkend aspect	Tijdvak
1	'Stadsrechten'	Verwijst naar de titel van het tijdvak	Steden en staten
2	'Athene'	Verwijst naar de titel van het tijdvak	Grieken en de Romeinen
3	'Romeinse'	Verwijst naar de titel van het tijdvak	Grieken en de Romeinen
4	'Jakarta', 'Bata- via'	Het begin van een wereldeconomie gebaseerd op handelskapitalisme met wereldwijde handelscontracten; de economische en culturele bloei van de Nederlandse Republiek	Regenten en vorsten

Nr.	Omschrijving	Kenmerkend aspect	Tijdvak
5	'ontdekkingsreizigers'	Verwijst naar de titel van het tijdvak	Ontdekkers en hervormers
6	'islamitische Moren'	Het ontstaan en verspreiding van de islam	Ridders en monniken

Om bovenstaande vraag te beantwoorden, hoeven leerlingen geen algemene historische kennis of inzicht te hebben. Ze hebben geen begrip van tijdvakken of historisch gevoel nodig om te kunnen antwoorden. Het enige wat leerlingen hoeven te doen is domweg vijftig zinnestukjes uit hun hoofd leren en de volgorde van de tijdvakken te kennen. Dan zullen ze dergelijke vragen altijd goed hebben, omdat de examenmakers er vanwege het examenprogramma altijd voor zullen zorgen dat de kenmerkende aspecten duidelijk naar voren komen in de omschrijvingen van de gebeurtenissen. Daarmee zijn niveau en nut van het eindexamen geschiedenis gedaald tot onder dat van topografie op de basisschool. Waar topografie evident praktisch nut heeft, toetsen examenmakers hier slechts of leerlingen zinnestukjes aan tijdvakken kunnen koppelen, maar niet of ze gebeurtenissen in de tijd kunnen plaatsen. Het examen gaat daardoor niet over historische vaardigheden of historisch begrip, maar over de hoeveelheid tijd die iemand heeft zitten stampen. De antwoorden worden immers voorgezegd door de expliciete verwijzing naar kenmerkende aspecten.

De vraag rijst dan of dat komt door de manier van toetsen of de inhoud van het programma. Mijns inziens zijn die in dit geval inherent aan elkaar verbonden. Door de erg schoolse manier waarop de minimale lesstof is omschreven, vervalt men in weetjestraining en wordt het toetsen van begrip erg lastig.

Voor vmbo- en zelfs voor havoleerlingen hoeft dat nog niet eens een heel groot probleem te zijn. Eerder heb ik immers gesteld dat het doel van middelbaar geschiedsonderwijs voor deze groepen leerlingen vooral een algemene historische kennis en het ontwikkelen van maatschappelijk kritisch vermogen is. Voor leerlingen die voorbereidend wetenschappelijk onderwijs volgen, is dat echter een pijnlijke conclusie. Bovendien vind ik de gekozen terminologie beneden niveau. 'De tijd van ridders en monniken' of 'de tijd van pruiken en revoluties' is op de basisschool misschien nog wel gepast, in de onderbouw van het middelbaar onderwijs wellicht wel grappig, maar op het moment dat men zich gaat voorbereiden op een vervolgstudie vrij knullig. Natuurlijk staat in de eindtermen

dat eindexamenkandidaten ook de termen 'prehistorie', 'Gouden Eeuw', 'Oudheid', 'Verlichting' enzovoort moeten kunnen hanteren, maar dit zijn slechts 'alternatieve aanduidingen' voor de tijdvakken.⁶ Op het eindexamen zou dergelijke aanduiding de primaire moeten zijn.

Het eindexamen geschiedenis zoals dat nu is vormgegeven, is dus van inhoudelijk twijfelachtige kwaliteit, gaat in tegen de aard van historisch werken en heeft een lager niveau dan we zouden moeten willen. Hoe kan het eindexamen dan beter worden ingevuld?

Het is volgens mij volstrekt wenselijk dat leerlingen vanaf de lagere school basiskennis over 'de hele geschiedenis' opbouwen; dat ze, bijvoorbeeld, een idee hebben van de Romeinse tijd en van de Verlichting. Deze basiskennis kan mijns inziens echter het best getoetst worden in het schoolexamen. Dat is het schoolafhankelijke onderdeel van het eindexamen, waarvoor wel richtlijnen en eisen zijn opgesteld, maar dat geen onderdeel uitmaakt van het CSE. Op dat Centraal Schriftelijk zou wat mij betreft wel een vraag als vraag 1 mogen terugkomen, waarbij leerlingen een aantal gebeurtenissen in chronologische volgorde moeten plaatsen. Belangrijkste verschil is dat de standaard kenmerkende aspecten niet worden genoemd: met een dergelijke vraag zou je historisch inzicht en algemene historische kennis moeten toetsen. Met zo'n aanpassing combineer je toetsing van kennis en inzicht, en voorkom je dat de voorbereiding op het Centraal Schriftelijk alleen stampen is, maar dwing je leerlingen en leraren ook aandacht te geven aan historisch begrip en inzicht.

Daarnaast zou een speciaal gekozen historisch onderwerp onderdeel moeten zijn van het Centraal Schriftelijk, zoals het dat vroeger ook was. In 2010 waren deze onderwerpen bijvoorbeeld *Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam* en *Dynamiek en stagnatie in de Republiek*.⁷ Leerlingen leren over dat onderwerp en krijgen een aantal feitelijke, maar vooral ook inzichts- en bronnenvragen. Daarmee toets je de vaardigheden waarvan je verwacht dat iemand die begint met een opleiding geschiedenis ze heeft: het lezen van historische teksten en het scheiden van hoofd- en bijzaken daarin, en een basis aan bronnenkritiek en -begrip. Dergelijke vaardigheden zijn bovendien nuttig voor het merendeel van de leerlingen, dat geen geschiedenis gaat studeren. Geschiedenis is namelijk het vak bij uitstek waar leerlingen leren kritisch tegenover verkondigde waarheden te staan en

⁶ Verleden, heden en toekomst, 13.

⁷ W. Ebskamp e.a., *Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam* (tweede druk; 's-Hertogenbosch 2009); M. Baas, e.a. *Dynamiek en stagnatie in de Republiek* ('s-Hertogenbosch 2008).

analytische vaardigheden te gebruiken. Daarmee kunnen zij de complexe maatschappelijke problemen waarmee ze geconfronteerd gaan worden beter begrijpen. Overigens zijn twee van dergelijke inhoudelijke onderwerpen in combinatie met algemene historische kennis wellicht te veel, en is het beter om er maar een te kiezen.

Niet alleen past zo'n meer inhoudelijke invulling van het vak geschiedenis gericht op historische vaardigheden beter bij het niveau dat men van het eindexamen mag verwachten, ook wordt geschiedenis leuker. De laatste twee jaren hoor ik veel leerlingen van een categoriaal gymnasium klagen over de tijdvakken en de kenmerkende aspecten. Zij vinden het systeem van de Commissie-De Rooy kinderachtig en willen op een intellectuelere manier met geschiedenis aan de gang, en neem ze dat eens kwalijk! Laten we niet vergeten dat het middelbaar onderwijs de kweekvijver voor zowel nieuwe historici als kritische burgers is. Als wij willen dat middelbare scholieren geschiedenis als studierichting kiezen en dat zij die dat niet doen goed toegerust zijn met een kritisch analytisch vermogen, dan zijn we erbij gebaat interessant en intellectueel stimulerend onderwijs te bieden dat leerlingen leuk vinden en inhoudelijk in orde is. Beide zijn op dit moment helaas niet het geval.

BIOGRAFIEËN AUTEURS

Martin Berger (1985) promoveerde aan de Universiteit Leiden bij de faculteit archeologie op een proefschrift over het Mexicaanse balspel pelota mixteca. Sinds 2010 is hij werkzaam als conservator Midden- en Zuid-Amerika bij het Museum Volkenkunde in Leiden, dat sinds 2014 onderdeel uitmaakt van het Nationaal Museum van Wereldculturen. Sinds 2016 is hij daarnaast conservator voor de collectie Pre-Columbiaanse Kunst Paul en Dora Janssen-Arts bij het Museum aan de Stroom in Antwerpen.

Suzan te Brake (1988) heeft planologie gestudeerd aan de Radboud Universiteit, vastgoedkunde aan de Rijksuniversiteit in Groningen en is nu werkzaam als ontwikkelingsmanager bij de Nationale Maatschappij tot Restaureren & Herbestemmen van Cultureel Erfgoed (BOEi). Daar is zij verantwoordelijk voor de coördinatie van acquisitie en advies, beleid en verschillende andere projecten. Voorbeelden hiervan zijn de restauratie en herbestemming van Erve IJzerman te Wapenveld, de Coberco in Arnhem en het Gemaal Oude Rijn in Pannerden.

Renée ten Cate (1986) heeft geschiedenis gestudeerd aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Momenteel is zij werkzaam als docent geschiedenis op het Rhedens in Rozendaal, en mocht ze zich in 2015 rekenen tot de top3 beste geschiedenisdocenten van Nederland volgens het NTR en het Rijksmuseum. Daarnaast is zij als correspondent verbonden aan de website historici.nl.

Chris Dols (1985) studeerde geschiedenis te Nijmegen, Amsterdam en Dundee. In 2014 promoveerde hij te Nijmegen op het proefschrift 'Fact Factory: Sociological Expertise and Episcopal Decision Making in the Netherlands, 1946-1972'. Tot zijn andere meer recente publicaties behoren onder meer een special issue *Journal of Religion in Europe* (samen met Herman Paul, red.) 'Pastoral Sociology in Western Europe, 1940-1970' (2016) en (samen met Joep van Gennip en Lennert Savenije, red.) 'Dienstbaar onder vuur: religieuzen en de Tweede Wereldoorlog' (2016). Sinds 2013 is hij als archivaris verbonden aan het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven.

Maria Holtrop (1985) heeft geschiedenis, Europese studies en journalistiek gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit Utrecht. Daarna heeft ze een paar jaar als redacteur bij een aantal televisie- en radioprogramma's van omroep HUMAN gewerkt. Als junior conservator houdt ze zich bezig met een multimediatour over kolonialisme, een congres over Provo, Nederland en de West en nog heel veel meer wat op haar pad komt. Ze heeft geen specialismen, maar is wel een uitgesproken generalist.

Jesper Oldenburger (1984) studeerde geschiedenis en psychologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Op dit moment is hij promovendus aan het Descartes Centre voor Wetenschapsgeschiedenis en Wetenschapsfilosofie van de Universiteit van Utrecht. Daar staat hij op het punt zijn proefschrift af te ronden dat zicht richt op de geschiedenis van de Nederlandse schapenfokkerij (1870-2000). Schapen spelen hierin de hoofdrol, maar functioneren voornamelijk als een manier op kritisch te kijken naar de rol van de Nederlandse landbouwwetenschap in de 20ste eeuw.

Tim Riswick (1989) studeerde geschiedenis in Nijmegen, Glasgow en Stanford. Op dit moment is hij promovendus Historische Demografie bij de afdeling geschiedenis aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Hij is ook verbonden als gastonderzoeker aan de Wageningen Universiteit en het onderzoeksinstituut Academia Sinica te Taiwan vanwege zijn promotieproject 'Between Rivalry and Support: Differences in the Mortality Chances of Brothers and Sisters in Taiwan and the Netherlands, 1860-1940'. Daarnaast is hij lid van de KNHG-werkgroep beroepsethiek, en bestuurslid collectiebeheer van Museum de Kantfabriek.

Frans Rotteveel Mansveld (1992) studeert geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en richt zich voornamelijk op de (maritieme) militaire geschiedenis rond de Eerste Wereldoorlog. Zijn masterscriptie schrijft hij over de Vlootwet van 1923. Daarnaast volgt hij de opleiding tot Officier Zeedienst aan het Koninklijk Instituut voor de Marine in Den Helder.

Laurien Zurhake (1990) studeerde geschiedenis, met de focus op de Klassieke Oudheid, aan de Radboud Universiteit Nijmegen en Oxford. Tijdens haar studie spendeerde ze tevens een aantal maanden in Rome om archeologische opgravingen te doen aan de vijfde

mijl van de Via Appia Antica. Na het afsluiten van haar master – met een scriptie over de populariteit van fysiek gehandicapte slaven tijdens de Romeinse Keizertijd – startte ze haar promotie over pijngedrag in de Oudheid aan de Ludwigs-Maximilian Universität München. Daarnaast is zij co-oprichter van de interdisciplinaire peer-reviewed Distant Worlds Journal (DWJ).

De bundel is een uitgave van Uitgeverij Jonge Historici, onderdeel van Stichting Jonge Historici.

Redactie

De essays in deze bundel zijn geschreven naar aanleiding van de KNHG-debatreeks 'Criteria van waarde in de geschiedbeoefening', die in 2016 werd georganiseerd. De bundel is tot stand gekomen dankzij Miel Groten, Lauren Heida, Tim Riswick, Eva Supèr en Laurien Zurhake.

Vormgeving

Joris Ammerlaan

Auteursrecht

Op alle publicaties rust auteursrecht. Alle door Jonge Historici geproduceerde stukken zijn uitsluitend bedoeld voor persoonlijk gebruik. Op verveelvoudiging van werk staan de sancties die de auteurswet aan schrijvers en uitgevers verleent.

Het is wel mogelijk toestemming vooraf te vragen wanneer verveelvoudiging overwogen wordt.

